

परब

ओनलाईन

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

संस्करण : २०१३

अंक : ३

वर्षा अडालजा
प्रमुखा

परामर्शनसमिति
रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सल्य

प्रहुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

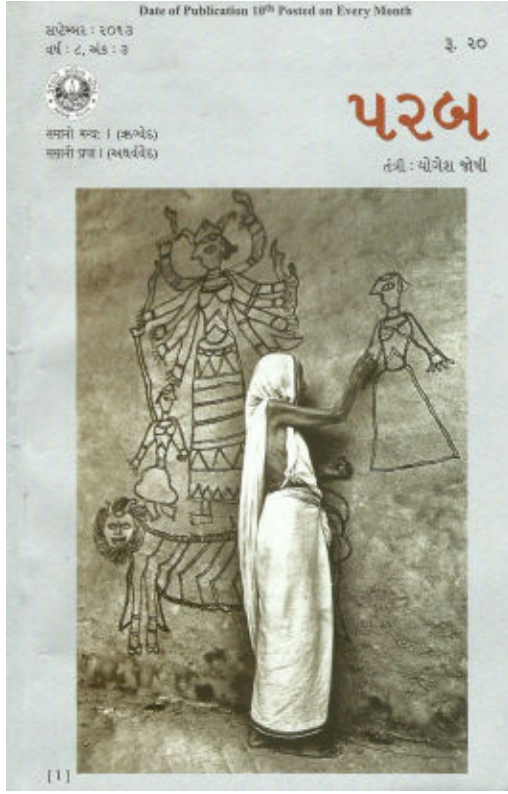
गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी. ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनलवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
होन अने ईकस : २६ ५८ ७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અ નુ ક મ

પ્રમુખપદ્ધેથી : I am going home..., વર્ષા અડાલજા

આ ક્ષણે : અખિલાઈ પ્રત્યે આસ્તિક સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને ફેલોશિપ ગૌરવનું પ્રદાન, યોગેશ જોષી

કવિતા : ચાર કાવ્યો ૧ ચંદ્રકાન્ત શેઠ, બે કાવ્યો ૧ ધીરુ પરીખ

સમીક્ષા-ગ્રંથાવલોકન : ગ્રામજગતનું યથાતથ વાર્તિક : 'નોળવેલ' ૧ નવનીત જાની, ગાંધીની વીરપસલી ૧ દક્ષા વી. પટ્ટણી, 'જ્યન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો' : 'જ્યન્ત પાઠકના શ્રેષ્ઠ સોનેટો' : વિદ્યાર્થીલક્ષી સંપાદન ૧ દક્ષા વ્યાસ

પ્રકીર્ણ : ડાયસ્પોરિક ડિલેમા અથવા દરિયા-પારની દ્વિધા ૧ પ્રીતિ સેનગુપ્તા, લેખકની ખુમારી ૧ કુલીનચંદ્ર પો. યાજ્ઞિક

પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

આવરણ : જ્યોતિ ભટ્ટ

અ નુ ક મ

- પ્રમુખપદેથી : I am going home...., વર્ષા અડાલજા 6
- આ ક્ષણે : અખિલાઈ પ્રત્યે આસ્તિક સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને ફેલોશિપ ગૌરવનું પ્રદાન, યોગેશ જોષી 10
- કવિતા : ચાર કાવ્યો 1 ચંદ્રકાન્ત શેઠ 18, બે કાવ્યો 1 ધીરુ પરીખ 20, પાંજરું 1 રાધિકા પટેલ 21, બે ગીત 1 હરીશ મીનાશ્રુ 22, શું જોઈને... 1 ભાવેશ ભટ્ટ 23, ત્રણ ગઝલ 1 ઉર્વીશ વસાવડા 24, પાંચ ગઝલ 1 રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' 25
- વાર્તા : અદષ્ટિદર્શન 1 પરંતપ દેસાઈ 28, કોઈક 1 પ્રફુલ્લ રાવલ 36
- વ્યંગવિનોદ : 'સરવૈયા'ની પાળે, અરુણા જાડેજા 39
- ભારતીય સાહિત્ય : ત્રણ કાવ્યો 1 વ્રજનાથ રથ, અનુ, રેણુકા શ્રીરામ સોની 44
- વિદેશી સાહિત્ય : કારણ હું મૃત્યુ માટે નહીં રોકાઈ શકી, એમિલી ડિકિનસન, અનુવાદ : પ્રદીપ ખાંડવાળા 51
- આસ્વાદ : પરંપરાના પારખુ કવિનું આસ્વાદ્યે સોનેટ, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા 53
- સમીક્ષા-ગ્રંથાવલોકન : ગ્રામજગતનું યથાતથ વાર્તિક : 'નોખલેલ' 1 નવનીત જાની 56, ગાંધીની વીરપસલી 1 દક્ષા વી. પટ્ટણી 59, 'જ્યન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો' : 'જ્યન્ત પાઠકના શ્રેષ્ઠ સોનેટો' : વિદ્યાર્થીલક્ષી સંપાદન 1 દક્ષા વ્યાસ 63
- પ્રકીર્ણ : ડાયસ્પોરિક ડિલેમા અથવા દરિયા-પારની દ્વિધા 1 પ્રીતિ સેનગુપ્તા 66, લેખકની ખુમારી 1 કુલીનચંદ્ર પો. યાજ્ઞિક 70
- આવરણચિત્ર
- આસ્વાદનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 73
- પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 76
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 80
- પત્રસેતુ : બાબુ સુથાર, હેમન્ત દવે, અરુણા જાડેજા 83
- આવરણ : જ્યોતિ ભટ્ટ
- આ અંકના લેખકો : 90

ગઈ કાલે જ મહેન્દ્ર મેઘાણીનો અમેરિકાથી ફોન હતો, તમે ચારપાંચ મિનિટ ફાળવી શકશો ને ! હું એક કાવ્ય વાંચું છું, સાંભળજો.

એ કાવ્યનો સારાંશ કર્યો એવો હતો કે ક્રિસમસ નજીક છે અને કવિને એની વ્યસ્તતામાંથી અચાનક જગાડે છે. એને યાદ આવે છે એનાં માતાપિતા, ભાઈભાંડુ સાથે વિતાવેલા પ્રેમના, મસ્તીના દિવસો. હવે બધાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયાં છે, પોતાની દુનિયામાં વ્યસ્ત છે. માનો સ્નેહભર્યો સ્પર્શ ફરકી ઊઠે છે. ઉંબરે ઊભી રહીને પ્રતીક્ષા કરતી માનો ચહેરો મનમાં સાકાર થઈ જાય છે, અને પરિવાર સાથે તહેવાર ઊજવવા એ અધીર બની જાય છે.

આમ તો આવા પ્રકારની ઘણી કવિતાઓ કે લેખો લખાયા હશે. આપણને થાય એવડી તે વળી શી મોટી વાત કવિએ કહી નાંખી !

છેલ્લી પંક્તિઓ મને યાદ રહી ગઈ....

I am going home,

this christmas.

Do you ?

આ ‘દુ યુ’ બે શબ્દો લખીને કવિએ પરિવારથી વિછોડાયાની એમની વાતમાં આપણને સૌને શામિલ કરી દીધા. ફોનમાંથી આવતો એમનો ભાવવાહી સ્વર અને છેલ્લી પંક્તિઓ બોલતાં અમારી બંનેની આંખ ભીની થઈ ગયેલી.

અત્યારે આ નાનોસરખો પ્રસંગ તમારી સાથે શેર કરવાનું એટલે મન થયું કે એક અંગ્રેજી અખબારમાં બોક્સ કરીને મૂકેલું નાનું લખાણ વાંચ્યું, કર્દક આવા પ્રકારનું, સૌ સાંભળજો હો !

પુસ્તકનો મૃત્યુદંટ વાગી ચૂક્યો છે.

ઘડીભર આઈપોડ, લેપટોપ, સ્માર્ટ ફોન બાજુ પર મૂકી દો.

થોડી વાર શોક મનાવી લો.

કોઈ ટેકનોસાવી પત્રકારે ચબરાકિયા લખાણ તરીકે મૂક્યું હોય કે એટલી જગ્યા ભરવા લખી નાંખ્યું હોય. જે હોય તે પણ ‘પુસ્તકોનો મૃત્યુદંટ’ શબ્દ જ થયરાવી મૂકે તેવો છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે યુગ ટેકનોલોજીનો છે. સમૂહ-માધ્યમોની બોલબાલા છે. શ્રીકૃષ્ણના મુખની જેમ લેપટોપમાં સમગ્ર બ્રહ્માંડ સમાયું છે.

કબૂલ કરીએ કે પુસ્તક ખર્ચાળ છે, કડાકૂટ છે એમાં. પ્રેસનો ખર્ચ, નિભાવ, કાગળો, દુકાનો અને ગોડાઉનો, કર્મચારીઓના પગાર અને લેખકોની (બિચારી બાપડી) રોયલ્ટી એ બધાંનું રૂપાંતર પુસ્તકની છપાયેલી કિંમતમાં થાય છે. પાછું પુસ્તકો અમુક જગ્યાએ જ મળે. આજના વ્યસ્ત સમયમાં દૂર દૂર સુધી કોણ પુસ્તક લેવા જશે ? એ ભય સામે પ્રકાશકોએ Dial a Book યોજના અમલમાં મૂકી, ખાસ યોજનામાં સભાસદો બનાવ્યા, અમુક પૈસા ભરનારને વરસે-દિવસે અમુક રકમનાં પુસ્તકો... કાર્યક્રમો...

તો સામે દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોનો જોરદાર હુમલો છે. બરાબરકી ટક્કર. ટી.વી. સિરિયલો અપ્સરા બની વાંચનયજ્ઞના ઋષિઓનો તપોભંગ કરે છે. એની મનમોહક અદાઓ પર ભલભલા વારી જાય છે. મેટ્રો સિટીઝમાં રોજેરોજ હજારો લોકોને લાંબી મુસાફરી કરવી પડે છે. અત્યાર સુધી લોકલ ટ્રેનમાં ઘણા મુસાફરોના હાથમાં મેગેઝીન જોવા મળતાં. હવે કાનમાં ઇયરપ્લગ ભેરવીને, પવનમાં ઝૂલતી વૃક્ષોની ડાળીઓ જેવા ઝૂલતા, હાથમાં મોબાઇલ સાથે મુસાફરી કરતા દેખાય છે. (મુંબઈમાં કાનમાં ઇયરપ્લગ ભરાવી, દુનિયાથી બેખબર લોકલમાં અને પાટા કોસ કરતાં રોજ યુવાનયુવતીઓનો રોજેરોજનો મૃત્યુઆંક ઘણો ઊંચો છે.)

ટી.વી. આવ્યું ત્યારે સાહિત્યકૃતિઓને નજરે નિહાળીશુંનો કેવો ઉમળકો હતો ! શરૂઆતમાં એવું થયુંય ખરું. ‘તમસ’, ‘શ્રીકાંત’, ‘મિરઝા ગાલિબ’, ‘કચ્છી ધૂપ’, ‘ભારત એક ખોજ’ લાંબી યાદી થઈ શકે. મુંબઈ-ગુજરાતી ચેનલ પરથી ‘તુલસીક્યારો’, ‘વેવિશાળ’, ‘દરિદ્રનારાયણ’, ‘વળામણાં’ ગુ.સા.ની ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તાઓ... કેવી સરસ કૃતિઓ કર્યાંનું યાદ છે. તો અમદાવાદ ચેનલ પરથી પણ સરસ કામ થતું હતું.

પણ હવે તો બાટલીમાંથી જીન નીકળી ગયો છે અને હુકમ મેરે આકકા કહેતાં કુરનિશ બજાવી કેવી કેવી માંગ પૂરી કરી રહ્યો છે એ કહેવાની શી જરૂર ?

એક સમયે ‘આકાશવાણી’ પણ તાજગીસભર કાર્યક્રમો કરતું.

વસુબહેને તેમના અનુભવની એક સરસ વાત કરી હતી.

ત્યારે વસુબહેને મુંબઈ કેન્દ્રનાં નિયામક હતાં. મારા ઘરની જ બાજુમાં રેડિયોસ્ટેશન. પપ્પા પાસે લેખ – નાટક માટે ઘરે આવે. અમે બાજુના રૂમમાં બેસી ગપ્પાં મારીએ, ચા-નાસ્તો કરીએ. પપ્પા લખતા હોય. પપ્પા તે જ વખતે લખી આપે ને વસુબહેને સ્ક્રિપ્ટ લઈને જાય.

રાજકોટ કેન્દ્રમાં હતા ત્યારે એમણે પ્રયોગ કર્યો હતો. કવિ દુલા કાગનું મજાદર ગામે અવસાન થયું. આકાશવાણીએ અંજલિ તો આપી, પણ વસુબહેનને થયું દુલા કાગ તો આપણું ભૂષણ. એમને વિશેષ અંજલિ આપવી જોઈએ. તેમના મૃત્યુના માસીસાને દિવસે ગામમાં જે ડેલી પર બેસતા ત્યાં કલાકારો એન્જિનિયર્સને લઈને એ ગયા. આમ તો હથેલી જેવડું ગામ. પણ ગામેગામથી પગે ચાલીને ગાડાં, ટ્રેક્ટર, બસમાં લોક ઠલવાવા માંડ્યું. લોકો પોતાના કવિને અંજલિ આપવા આવી પૂગ્યા.

કાર્યક્રમે જમાવટ કરી. લોકસાહિત્યના અમર કવિને અસંખ્ય લોકોએ અંજલિ આપી. તેમનાં પત્નીએ કહ્યું, ‘બેટા ! તારા બાપુ વડલાની વાત કરતા. એમાં અસંખ્ય પંખીઓ આશ્રય પામ્યા. એક દી વડલામાં આગ લાગી. વડલાએ કહ્યું, તમારે પાંખો છે. ઊડી જાઓ. મારી કાયા બળીને ભસ્મ થશે ત્યારે તમે એ પર આવીને કિલ્લોલ કરશો તો મારા જીવને શાતા વળશે. બેટા, તું તારા બાપુની ભસ્મ પર ટહુકો કરી શાતા આપવા આવી.’

માધ્યમોની આ શક્તિ, એની આ પહોંચ સાથે શું શું ન થઈ શકે ? પણ શું થાય છે તે તો આપણી નજર સામે છે. આપણો તો લોકશાહી દેશ. જેને જેમ ઉચ્ચાર કરવા હોય, રેડિયાળ રજૂઆત કરવી હોય તેને સ્વતંત્રતા. ગણ્યાગાંઠા નિષ્ઠાવાન મૌલિક વિચારવાળા આયોજકો-અફસરોની સામે કહેવાતા પ્રોફેશનલ્સની મોટી ફોજ.

કુછ ભી હો સકતા હૈ.

વસુબહેને એક રમૂજ વાત નોંધી છે.

૩૦મી જાન્યુ. સવારે ૧૧ વાગ્યે શહીદોની સ્મૃતિમાં. ૧૧થી ૧૧ અને બે મિનિટ મૌન પાળવામાં આવે છે. મૌનનો સમય પૂરો થતાં યંત્રવત્ ઉદ્ઘોષકે જાહેર કર્યું કે આપ ૧૧થી ૧૧ અને ૨ મિનિટ સુધી મૌનનો કાર્યક્રમ સાંભળી રહ્યા હતા.

ઇ બુક્સ, ઇન્ટરનેટ વગેરે વીજાણુ માધ્યમો આવકાર્ય તો છે જ. હોય જ. બદલાતા સમય સાથે તાલ મેળવ્યા વિના તો શી રીતે ચાલે !

એક તો પુસ્તકપ્રકાશન ખર્ચાળ. જુદા જુદા વિષયો, રુચિનાં પુસ્તકો તો અધધ થાય. બધાંને સમાવવાં ટૂકો જોઈએ. દૂર દૂર પહોંચાડવાનું અઘરું અને મોંઘું. પુસ્તકો પોતે પણ મોંઘાં, તેથી નાનાં નાનાં સ્થળોએ ગ્રંથાલયો ઊભાં કરવાં પરવડે નહીં. એક કમ્પ્યુટર અને ટેલિફોનની લાઇન લેવી સસ્તી પડે. એકમાં જ અસંખ્ય પુસ્તકો અને બીજું બહુયે, પણ એક સમયે એક જ વાંચી શકે. કમ્પ્યુટર રિસાય, નેટવર્કના પ્રોબ્લેમ... તો કોણ મનાવે – રીપેર કરે, રોજેરોજ બદલાતી ટેકનોલોજીને લીધે આજે મોંઘું કમ્પ્યુટર ખરીદો એ જૂનું પણ થાય અને ભંગારનીય સમસ્યા.

જેમને પરવડી શકે, જે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી શકે તેમને માટે ઇલેક્ટ્રોનિક્સનો જય હો ! દુનિયાને કોઈ પણ છેડે, કોઈ પણ સમયે એક ક્લિક અને પુસ્તકભંડારનાં દ્વાર ખૂલ જા સિમસિમની જેમ ખૂલી જાય.

પણ પુસ્તકપ્રેમીઓનીયે સંખ્યા કમ નથી. પુસ્તકોના વેચાણમાં તેજી આવતી જ રહે છે. ચોક્કસ માહિતી માટે ઇન્ટરનેટ રીતસર કામધેનુ છે. પણ લાંબો સમય, સતત સ્ક્રીન સામે બેસી રહેનાર થાકી જાય છે, આંખો દુખે છે, ઝગમગતો પડદો નુકસાન પણ કરે છે.

પુસ્તકપ્રેમીઓ પોતાનો મોરચો સંભાળતાં કહે છે કે પુસ્તક છાપવા એક જ વાર વીજળીની જરૂર પડે. બસ પછી નેટવર્ક, બેટરી કે પ્લાગની જરૂર નથી પડતી. નાનું,

રૂપાળું ગમે ત્યાં લઈ જાઓ. જરૂર છે તો સાચ, બધા જ પ્રકાશકોનાં પુસ્તકોના એક બુકસ્ટોરની. જુદા જુદા પ્રકાશકોનાં પુસ્તકો એક મોટા સ્ટોરમાં સાથે મળે તો એ નવું મહાતીર્થ થશે. અંદર નાનું કાફે હોય, આરામદાયક બેઠક હોય, તો ચોક્કસ પુસ્તકપ્રેમીઓ આવશે.

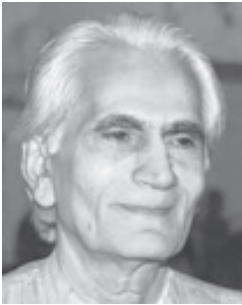
આવો એક સહિયારો પ્રયાસ થાય એવું સ્વપ્ન સેવવામાં કશું નુકસાન નથી. એવી જગ્યાએ બ્રાઉઝર્સ અને ખરીદનાર બંને આવશે.

મારા ઈમેઇલ પર મહેન્દ્ર મેઘાણીએ મોકલી હોત તો હું વાંચી લેત પણ કોઈ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતાં, અજાણ્યા કવિની કવિતા જોઈ એમને સ્પર્શી ગઈ અને ભાવભરી રીતે વાંચી કે અમારાં વચ્ચે સંવેદનાનો સેતુ બંધાયો.

કમ્પ્યુટર ભાવવિભોર થઈ કવિતા વાંચી સંભળાવી શકશે ! મને કહી શકશે...

**I am going home
this christmas,
Do you ?**

શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને ફેલોશિપ ગૌરવનું પ્રદાન

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી દ્વારા તા. ૨૦ જુલાઈ ૨૦૧૩ના રોજ પ્રતિષ્ઠિત ભારતીય સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને અકાદેમીના અધ્યક્ષશ્રી વિષ્ણનાથપ્રસાદ તિવારીના હસ્તે ફેલોશિપ ગૌરવ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું. આ બાબતે આપણનેય આનંદ અને ગૌરવની લાગણી થાય. પણ એ સાથે જ સવાલ જાગે - ‘ઉપરવાસ’ત્રવી માટે કે સમગ્ર સર્જન માટે જ્ઞાનપીઠ કેમ નહિ ?! અન્ય ભારતીય ભાષાઓના જ્ઞાનપીઠવિજેતા સર્જકોની કૃતિઓના અનુવાદોમાંથી પસાર

થતાં થાય, - આવું કામ, બલકે આથીય સારું કામ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં થયું છે તો એ કામને, એના સર્જકને જ્ઞાનપીઠ સન્માન કેમ નહિ ? કેન્દ્રમાં રજૂઆત બાબતે આપણે ઊણા ઊતરીએ છીએ ? હિંદી તથા અંગ્રેજીમાં આપણી ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓના સારા અનુવાદો થતા નથી ?

કાંલેજમાં ભણતો ત્યારે ‘અમૃતા’ થકી રઘુવીર ચૌધરી મારી ભાવકચેતનામાં વસી ગયેલા. ૧૯૭૫માં M.Sc. માટે અમદાવાદ આવવાનું થયું ત્યારે ભાષાભવનમાં એમને મળવાનું થયું. વાંસ જેવો લાંબો, પાતળો, મજબૂત દેહ. રૂપાળા ચહેરા પર પ્રતિભાનું તેજ. ગૌર વર્ણ. અણીદાર નાક. વિશાળ કપાળ. પ્રમાણમાં લાંબા વ્યવસ્થિત ઓળેલા વાળ. પાતળા હોઠ પર ફરફરતું સ્નેહભર્યું મધુર સ્મિત. વાતવાતમાં હળવા કટાક્ષભર્યો સૂક્ષ્મ - બૌદ્ધિક વિનોદ. પછી હોઠના બેય ખૂણેથી રેલાતું સ્મિત અને મુખ પર મીઠડો મલકાટ. પાણીમાં સાગરની વાણી તથા મનુષ્યનો અને ધરાનો શોક સાંભળી શકતા કવિ-કાન, ખેડાયેલા ખેતર સમું હૈયું - જેની ચમકતી ભીનાશ નજરમાંથી નીતરે. જરી ઊંડી, ઝીણી-ચમકતી આંખો - ઝીણું જોનારી-પરખનારી, આકાશમાં કેડી પાડનારી, નીરવતાને સઢથી ફરકાવનારી, પેલે પાર તાગનારી ને સાથે સાથે કોક છીપમાં બેઠી બેઠી ઝૂરતી સુંદરતાનેય નીરખનારી-માણનારી...

અખિલાઈ પ્રત્યેની એમની પરમ શ્રદ્ધા આ ઝીણી આંખોમાં ઠરેલી જણાય. આ ઝીણી આંખો સમયને કઈ રીતે નીરખે છે ?! -

‘આ સમય સૂર્યનો પડછાયો
ને સૂર્ય સમયનો ચહેરો !’

એમનો જીવ સદાય ધરામાં - ખેતરની માટીમાં રોપાતો, પોષણ પામતો વિસ્તરતો રહ્યો છે. ખેતરમાં તેઓ શ્રમ કરતા રહ્યા છે. આ ઉંમરેય, ખેતરમાં શ્રમ વગર એમને

જાણે પ્રાણવાયુ મળતો નથી. શ્રમના કારણે એમના દેહમાં ચરબી ક્યારેય જમા નથી થઈ. દીર્ઘકવિતા હોય કે દીર્ઘનવલકથા કે નવલત્રયી – એમના શબ્દમાંય નિરર્થકતાનો મેદ જમા નથી થયો. આ ઉંમરેય તેઓ થાકતા-કંટાળતા નથી. નગરનો થાક તેઓ બાપુપુરા જઈ ખેતરમાં શ્રમ કરીને ઉતારે છે (‘ફૂટપાથ પર ઊભા રહેવાનો થાક / ખેતરમાં કામ કરીને ઉતારું છું.’)ને ખેતરના શ્રમનો થાક તેઓ શબ્દમાં વિહરીને કે નવોદિતોની કવિતા-વાર્તા સાંભળીને કે કોઈ કલાકારોના કંઠે કાવ્ય-ગાન કે સંગીત સાંભળીને કે નવું નાટક નિહાળીને ઉતારે છે.

આધુનિકતાનું પૂર ઊમટેવું એ દાયકાઓમાં હતાશા-નિરાશા-શૂન્યતાની વાતો થતી, ઈશ્વરનો છેદ ઉડાડાતો, સહુ આધુનિકતાનાં ચશમાંમાંથી બધું જોતા; પણ આ સર્જક હંમેશાં નકાર સામે શ્રદ્ધાપૂર્વક વિદ્રોહ કરતા રહ્યા છે. ‘સર્જકની આંતરકથા’માંના લેખમાં ‘અખિલાઈ પ્રત્યે આસ્તિક’ એવા આ સર્જકે નોંધ્યું છે –

‘લેખકે જગતનાં લૌકિક, વૈચારિક – તમામ રૂપો સમક્ષ ખુલ્લા રહેવું જોઈએ, બંધાઈ ન જતાં અખિલાઈ પ્રત્યે આસ્તિક રહેવું જોઈએ.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, ૧૯૮૪, પૃ. ૭૯)

ખેતરમાં કામ કરનારમાં, બીજ રોપાયા પછી – વરસાદ આવે – ફૂંપળ ફૂટે, છોડ મોટો થતો જાય, ઘટદાર વૃક્ષ બને, ફૂલ બેસે, ફળ આવે ત્યાં સુધીની ધીરજ હોય. રઘુવીરભાઈમાંય આવી ધીરજ છે. એમનું દીર્ઘકાવ્ય ‘બચાવનામું’ પ્રગટ થયું ઈ. સ. ૨૦૧૧માં. લગભગ ૧૯૮૦થી તેઓ આ કાવ્ય માંડીને બેઠેલા ! ૧૯૮૪માં પ્રગટ થયેલ ઉમાશંકરસંપાદિત ‘સર્જકની આંતરકથા’માંના એમના લેખમાં નોંધ્યું છે –

‘ચાર-પાંચ વર્ષથી એક દીર્ઘકાવ્ય લઈ બેઠો છું. પૂરું થતું નથી. વચ્ચે મોટા મોટા વિરામ પડે છે. જીવનના નકારાત્મક અંશને – ઉધાર પાસાને વ્યક્ત કરતી ‘આધુનિકતા’નો મહિમા હોય ત્યારે ખાલીપો ખાળતી સુંદરતાની વાતો કરવી એ ધૃષ્ટતા જ કહેવાય ને ! તેથી કાવ્યનું નામ રાખ્યું છે : ‘બચાવનામું.’ આજે મૂલ્યોની વાત કરનાર આરોપીના પીંજરામાં મુકાયો છે. આ કાવ્યમાં પરમતત્ત્વ અને સંતુલનનો સંબંધ પણ સમજવો છે.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૭૫)

દીર્ઘકાવ્ય ‘બચાવનામું’ની શરૂઆત – ઉઘાડ આમ થાય છે –

‘સત્ય રામનું, પ્રેમ કૃષ્ણનો, વિરાગ શિવનો,
વ્યાસે કર્યો સમાસ સકલ સંસારી જીવનો.’

રઘુવીર ચૌધરી પણ સકલનો સમાસ કરનારા સર્જક છે. આ સર્જકના શબ્દનું, શબ્દનું પ્રયોજન શું છે ? એના ઉત્તરમાં ‘બચાવનામું’માંથી જ પંક્તિ ટાંકું –

‘વિતથભર્યો વંદોળ વિશ્વમાં ઝળૂંબવાનો,
દીવો થાય ના રાણો, શબ્દ ધરું હું આડો.’

આ સર્જકે ‘સદ્’નો તથા મૂલ્યોનો સતત મહિમા કર્યો છે. ને ‘અસદ્’ને ય તેઓ ધિક્કારતા નથી છે. એમનામાં મનુષ્યનો અને સમાજનો અત્યંત ઉદારતાપૂર્વકનો સ્વીકાર જોવા મળે છે. એના મૂળમાં એમની અધ્યાત્મની ઊંડી સમજ રહેલી છે. મનુષ્ય અને સમાજ ઊર્ધ્વતર થતો જાય એવી એમની ઝંખના રહી છે. મનુષ્ય અને સમાજ માટેનું એમનું આસ્થાભર્યું દર્શન-Vision એમના શબ્દમાંથી પ્રગટતું-વિકસતું રહ્યું છે. શુભ-અશુભમાં વહેંચાયેલા આ જગતમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટના ભાગલા નાબૂદ થાય અને સાર્વત્રિક એકતાની અનુભૂતિ થઈ શકે એ દિશામાં એમના શબ્દની મથામણ રહી છે. એમનો શબ્દ ધરામાં વવાતા બીજ સમો રહ્યો છે. ગોકુળ-વૃંદાવન સમું જ ‘ધરાધામ’ તેઓ ઝંખે છે. ‘નવનીત-સમર્પણ’ દીપો. ૨૦૧૨માં એમનું વિલક્ષણ કાવ્ય ‘ધરાધામ’ પ્રગટ થયું છે – એમાં ‘મૂળ’ અને ‘માટી’નો મહિમા કર્યો છે.

રઘુવીર ચૌધરીનો જન્મ તા. ૫-૧૨-૧૯૩૮ના રોજ મહેસાણા જિલ્લાના બાપુપુરા ગામે ખેડૂત પરિવારમાં. એમના વડવા વિશે વાત કહેવા ‘બચાવનામું’માંની ‘વડવા’ની પંક્તિઓ ઉતારું —

‘વડવા મારા ખેતર થઈને જીવતા

છોડ નીંઘલે

અને કણસલે દાણેદાણા દૂધ ભરાતાં

– છોડ નર્યો રોમાંચ –

પવન ત્યાં ચણવા આવે,

પોરો ખાતો ધજા ધર્મની ફરકાવીને

જતો ગામ પરગામ...

... ...

... ...

એ વડવા મારા

ગામ, સીમ, વન ગાઢ, સરોવર સાચવતા.

સહુની સંગાથે

સમરસ ભાવે જીવતા.’

વડવાઓનો આ વારસો રઘુવીરભાઈએ જાળવ્યો છે, વિસ્તાર્યો છે. એમના પિતા દલસિંહ ‘ભગત’ ગામની ભજન-મંડળીના પ્રમુખ. તેઓ નરઘાં વગાડતા ને ભજન ગાતા. પિતા ખાસ ભણેલા નહિ, પણ મનમાં ગરબી રચતા, ગાતા અને ગવડાવતા. ગરબી જામી હોય ત્યારે નાનકડા રઘુવીર ઊઠીને વચ્ચે નાચતા. થાકતા નહિ. થાક એમના સ્વભાવમાં જ નથી. પરિશ્રમી, માયાળુ માતા. એમને મન ‘માયા એ જ મોક્ષ.’ પિતાજી મંદિર ગયા હોય ત્યારે મા ઘરને ઓટલે બેસતાં ને એકેએક વટેમારગુની ભાળ લેતાં. ને નાતની આખી ‘સત્યાવી’ને ઓળખતાં. રઘુવીર પણ જાણે સમાજને ઓટલે બેસીને

શબ્દની, સાહિત્યની અને સમાજની ભાળ લેતા રહે છે. ગામની ભજન-મંડળી થકી ગળથૂથીમાંથી જ એમના શિશુ-કાનમાં લય અને તાલનું મધ રેડાયું. આ ભજન-મંડળીના કારણે નરસિંહ-મીરાં-દયારામ એમના ચિત્તમાં રોપાતાં ગયાં. માણસાની શાળામાં એમને ભોળાભાઈ પટેલ જેવા શિક્ષક મળ્યા ને ઉમાશંકર-સુન્દરમ્-રાજેન્દ્ર-નિરંજન-પ્રહલાદ-શ્રીધરાણી-પ્રિયકાન્ત આદિના કાવ્યવિશ્વમાં પ્રવેશવાની એક બારી ખૂલી ગઈ. સ્મરણશક્તિય એમને વારસામાં મળેલી. વિસનગર કોલેજમાં જી. એન. ડીકેએ સંસ્કૃતનો સ્વાદ ચખાડ્યો. અનેક શ્લોકો એમને યાદ ને છંદોય જાણે જીભને ટેરવે રમે. અમદાવાદમાં ડૉ. રામદરશ મિશ્ર મળ્યા ને હિંદી સાહિત્યનો આસ્વાદ શરૂ થયો. કોલેજકાળમાં તેઓ ખૂબ સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થતા ને રૂડા-રૂપાળા લાગતા એવું ચંદ્રકાન્ત શેઠ પાસેથી સાંભળેલું. કોટ, પેન્ટ, ટાઈ... છેલ્લાં થોડાં વરસોથી ખાદી સિલ્કનો બદામી ઝભ્ભો ને શિયાળો હોય તો ઉપર સુંદર બંડી, ઉનાળામાં સરસ ગોંગલ્સ.

દસેકની વયે લેખનનો પ્રારંભ થયેલો. અનુકૂળ વાતાવરણ મળતાં એમની સર્જકભોંયમાં રોપાયેલાં બીજ વિકસતાં રહ્યાં. અમદાવાદ આવ્યા બાદ એમને ‘બુધસભા’ મળી. મધમાખીને જાણે પુષ્પોસભર બગીચો મળ્યો. અમદાવાદમાં એમને ઉમાશંકર, રસિકલાલ પરીખ, નગીનદાસ પારેખ, ભગતસાહેબ, ભાયાણીસાહેબ જેવા સારસ્વતોનો સત્સંગ સાંપડ્યો. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, લાભશંકર ઠાકર તથા અન્ય કવિમિત્રો મળ્યા. શબ્દસાધના સમજપૂર્વક વિકસતી રહી. શબ્દનો સાક્ષાત્કાર થતો રહ્યો. એમણે નોંધ્યું છે -

‘એ ખરું કે કોઈ શબ્દમાં કોઈ અર્થ શાશ્વત હોતો નથી. પણ શબ્દ અને અર્થનો કલાત્મક સંયોગ થાય તો શાશ્વત સૌંદર્ય સંભવે. શબ્દ એ પણપુષ્પ છે તો અર્થ છે મૂળિયાં. વ્યંજનાનું મહત્ત્વ સુગંધથી સહેજ પણ ઓછું નહીં.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૭૫)

‘અનુભવથી અવાજ સુધી’ લેખમાં એમણે લખવા વિશે આમ નોંધ્યું છે -

‘લખવું એટલે સંડોવાવું - involve થવું. સમયમાં અને સમય દ્વારા સમગ્રમાં.

‘મારે અભિપ્રાય કે અભિગ્રહ નથી’ એમ કહીને છટકી ન શકાય. માત્ર સંવેદન નહિ, દષ્ટિકોણ પણ ખરો. એટલું જળવાય કે દષ્ટિકોણ મમત્વનો વિષય ન બને. બાકી, માત્ર શબ્દની શોધ ન ચાલે, સ્વની સંવિત્તિ પણ ખરી. એ પલ્લું વજનદાર હોવું જોઈએ, સમતુલા જળવાય એટલું.

એક બાજુ ‘હું’ અને બીજી બાજુ આખું વિશ્વ. વિશ્વમાં ‘હું’ વિસ્તરે અને વિશ્વ ‘હું’માં ઝિલાય; સબ્જેક્ટ અને ઓબ્જેક્ટનો ભેદ અભેદમાં પરિણમે - અનુભવ અવાજમાં પરિણમે.’

શબ્દ અને શબ્દની ઓળખ-પરખ, અખિલાઈની જાગરૂકતા, અંદર-બહારનું દર્શન, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ તથા પુનર્લેખન માટેની કટિબદ્ધતા એમના શબ્દને

ઓજસ તથા સૌંદર્ય આપે છે. તેઓ સંવેદન પર હંમેશાં ભાર મૂકે છે. પણ વિચાર તથા દર્શનને અવગણતા નથી, એના સંતુલન બાબતે તેઓ સ-જાગ - સ-ભાન છે.

ભણતા ત્યારે વેકેશન દરમિયાન તેઓ વિનોબાના ‘ભૂદાન આંદોલન’માં જોડાયેલા. ‘નવનિર્માણ આંદોલન’માં પણ સક્રિય રહેલા. ૧૯૭૫માં કટોકટીના વિરોધમાં તેમણે અવાજ ઉઠાવેલો. કચ્છના ભૂકંપ પછી તેઓ નિઃસહાયની વહારે આવેલા. ગોધરાકાંડ પછી, ઘા રૂઝાય એ માટે પણ તેમણે ચૂપચાપ કામ કરેલું. ૧૯૫૫માં તેઓ શિક્ષક ભોળાભાઈ સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નડિયાદ ખાતેના અધિવેશનમાં ગયેલા. ત્યારથી પરિષદ સાથે જોડાયેલા. તંતુ દઢ થતો ગયો. પરિષદ માટે એમણે ખૂબ સમય-શક્તિ આપ્યાં છે. પરિષદનું ભવન પણ એમને આભારી છે. જીવ રેડીને પરિષદ માટે તેઓ સતત કામ કરતા રહ્યા છે. નવોદિત લેખકો માટે પણ તેઓ સમય-શક્તિ આપતા રહ્યા છે. નવોદિત-સર્જક શિબિરોમાં સતત રોકાઈને તેમણે બીજ સિંચવાનું કામ કર્યું છે. પોતે નવોદિત હતા ત્યારે મુરબ્બીઓનું સ્નેહભર્યું માર્ગદર્શન મળતું એને તેઓ ભૂલ્યા નથી. એમને પ્રશ્ન થતો રહે છે : ‘પુરોગામી પેઢી પાસેથી અમને જે મળ્યું એના પ્રમાણમાં અમે સર્જનાત્મક વાતાવરણને પોષવા શું કર્યું ?’ – વિદ્યાર્થી શિબિરમાંથી વાચનના સમયે નાસી જતા હર્ષદ ત્રિવેદી ને જગદીશ વ્યાસને તેઓ શોધીને પકડી લાવતા.

નવલકથાએ એમને અઢળક કીર્તિ અપાવી પણ કવિતા અને નાટક માટે નાનપણથી અઢળક પ્રેમ. એમના સર્જનની શરૂઆત કવિતાથી થઈ. ૧૪-૧૫ની વયે સ્કુરેલી એક પંક્તિ ‘કુમાર’માં સુભાષિત તરીકે છપાયેલી –

‘ખીલતા ફૂલને કદીયે મ્હાન મેં દીઠું નથી.’

સુભાષિત સમી અનેક પંક્તિઓ એમનાં કાવ્યોમાંથી સાંપડે. ક્યારેક શીર્ષક પણ સુભાષિત જેવાં મળે. જેમકે – ‘માને તો માયા એ જ મોક્ષ !’ સુભાષિત સમી પંક્તિઓમાંથી થોડાં ઉદાહરણ –

‘વેદના મળી, મને મારાથી મોટું દર્દ જડ્યું.

હું કેડી ખોતાં શતપથમાં પ્રસર્યો,

ફેલાયો ઇમારતોના, રસ્તાઓના, આકાશોના અવકાશે.’

(જોયું ? દર્દ એમને ક્યાં ક્યાં લઈ ગયું ?!)

*

‘મારા અસ્તિત્વને વેદનાનું ઋત !’

*

‘હું પૃથ્વીનો અંકુર મુગ્ધ, ઊંચાં

આકાશતત્ત્વો નીરખી પ્રફુલ્લ !’

*

‘આ દર્દ મૌનમાં જ છવાતું ભલે હવે,
મેં તો કહ્યું હતું મને ને સાંભળ્યું તમે.’

*

‘મને કાંટાઓનો બાધ નથી,
સંસાર જેટલો જ ગમે છે બાવળ.’

*

‘શ્રદ્ધા તારી સ્વયં પ્રભુ છે.’

(જોયું ? - આ સર્જકમાં ક્યારેક સીધાં વિધાન પણ મુક્તકની જેમ ચમકી રહે
છે !)

*

‘ક્ષણેક્ષણ બને પર્વ — એ જ જીવનનો મર્મ !’

*

‘મુક્તિ હોય ના સ્નેહવિહોણી !’

*

‘સુંદરતાની માળાના મેરુને આપું માન,
શૌર્ય પણ સંયત હોવું ઘટે એટલું ભાન.’

*

‘એકાકી તોય સૂનો ના લાગતો માર્ગ પૂર્વનો,
યુગોનો વારસો ગાતાં વૃક્ષને સ્પર્શ સૂર્યનો.’

*

‘સામા પૂરે વિકટ તરંગે
સારપ સાથે સરવું.’

*

‘વિશ્વને નીડ માનો તો સંભવે કૃતિ સંસ્કૃતિ.’

*

‘કહું છું સર્વ શાસ્ત્રોની પરકમ્મા પૂરી કરી :
ચાહવું એટલે હોવું — એ જ અસ્તિત્વની ધરી.’

સુભાષિત સમી તેજભરી દષ્ટિ ઉપરાંત સંવેદન તથા કલ્પન પણ એમની કવિતાના
મૂળમાં ધબકતાં રહ્યાં છે. ‘માને તો માયા એ જ મોક્ષ’ કાવ્યમાંથી એક ઉદાહરણ ટાંકું —
‘ચિતાની ટાઢી વાળવા ગયો
ત્યારે સૂર્યોદય થવામાં હતો.
માનાં ફૂલ જાણે મને ઓળખતાં હોય
એમ દુધિયલ આંસુ-શાં ચમકી ઊઠ્યાં.’

સંવેદન, કલ્પન, વિચાર, દષ્ટિ, મૂળ માટી, વૃક્ષો, ખેતર, પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ... બધું એમની કવિતામાં સતત ધબકતું રહ્યું છે. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'તમસા' ૧૯૬૭માં પ્રગટ થયો. ત્યારપછી 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં', 'ફૂટપાથ અને શેઢો', 'પાદરનાં પંખી', દીર્ઘકાવ્ય 'બચાવનામું' આદિ સંગ્રહો પ્રગટ થયા. 'મને કેમ ના વાર્યો?', 'રાજસ્થાન', 'કેફિયત', 'આ એક નદી', 'જુગજુગના જીવણ', 'દર્દ', 'એકલતા', 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં', 'પંખી', 'તું વરસે છે ત્યારે', 'ક્યારા વાળું ને', 'માને તો માયા એ જ મોક્ષ', 'ફૂટપાથ અને શેઢો', 'પાદરનાં પંખી', 'ધરાધામ' જેવાં સંવેદન તથા ઐતિહાસિક-સાંસ્કૃતિક ઊંડાણ અને વ્યાપ ધરાવતાં, એમના વિલક્ષણ કવિકર્મ - કવિધર્મનો પરિચય કરાવતાં કાવ્યો એમની પાસેથી મળ્યાં છે. છાંદસ, અછાંદસ, ગીત, ગઝલ, મુક્તક, દીર્ઘકાવ્ય, સોનેટ જેવાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં એમણે કામ કર્યું છે.

ગદ્યમાં તો એમની કલમ થાક્યા વિના, વિસામા વગર સતત ચાલતી રહી છે. જોકે, નવલકથા અંગેની કેફિયત આપતાં એમણે કબૂલ્યું છે - 'અતિલેખનનો ભાર અનુભવાય છે.' કેફિયતમાં એમણે નોંધ્યું છે તેમ, માત્ર શબ્દ નહિ, જીવન પણ એમની નવલકથાનું માધ્યમ રહ્યું છે, તેમની નવલકથામાં - શબ્દ અને સમાજનો સહયોગ રહ્યો છે. પાત્રલેખન તેમના રસનું કેન્દ્ર રહ્યું છે, એમની મોટા ભાગની નવલકથાઓમાં પાત્ર એ મહત્ત્વનો આધાર રહ્યો છે. પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે એમણે 'સર્જનમાં પાત્રની ભૂમિકા' વિશે વ્યાખ્યાન આપેલું. પાત્ર, સંવેદન, અનુભવની શક્તિ, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, જીવન પ્રત્યેની દષ્ટિ આદિ થકી એમની નવલકથાનો શબ્દ આગવા સૌંદર્યથી ઝળહળે છે.

એમની પ્રથમ નવલકથા 'પૂર્વરાગ' ૧૯૬૪માં પ્રગટ થઈ. એની નોખી ભાષા અને તાજગી સહુને સ્પર્શી. ૧૯૬૫માં 'અમૃતા' પ્રગટ થઈ. 'અમૃતા' તથા 'ઉપરવાસ' ત્રણે તેમની સીમાચિહ્નરૂપ ગણાઈ છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાએ નોંધ્યું છે તેમ, 'અમૃતા'માં 'વૈયક્તિક મૂલ્યોને અસ્તિત્વવાદી તેમ જ ભારતીય દર્શનના પ્રકાશમાં અભિવ્યક્તિ મળી છે.' 'વતનની આત્મકથા' સમી 'ઉપરવાસ' ત્રણેમાં એમના અનુભવની અને શબ્દની શક્તિ પૂરી મોકળાશથી ઉઘાડ પામી છે. પાત્રો, સમાજ, વતનનો પરિવેશ આદિના આધાર સાથે એમાં આશરે પાંચમા દાયકાથી સાતમા દાયકા સુધીના સમયનાં દસ્તાવેજી ચિત્રો પણ સાંપડે છે. સંસ્કૃતિ-સંદર્ભ તથા એમાંથી પ્રગટતું દર્શન આ કથાત્રણેને 'ભારતીય' નવલકથા, 'એશિયન નોંવેલ' બનાવે છે.

'ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા' તથા 'સોમતીર્થ' સમી પૌરાણિક-ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ તથા સ્થાપત્યના અભ્યાસયુક્ત કથા 'રુદ્રમહાલય', નાટક તથા ચલચિત્રની ક્ષમતા ધરાવતી 'લાગણી', કટાક્ષકથા 'એકલવ્ય' તથા અન્ય નવલકથાઓ એમની પાસેથી મળી છે.

અગિયારેક વાર્તાસંગ્રહો પણ એમની પાસેથી મળ્યા છે. એમની વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં સંવેદન, મનુષ્યજીવનની પરિસ્થિતિ - અનિશ્ચિતતા તથા સંબંધોની સંકુલતા રહ્યાં છે.

‘પોટકું’, ‘ઉડ ગયે ફુલવા...’, ‘નષ્ટજાતક’, ‘પૂર્ણ સત્ય’, ‘પક્ષ-ઘાત’, ‘ચિતા’, ‘તમ્મર’, ‘સાંકળ’, ‘એક સુખી કુટુંબની વાત’, ‘ચિત્ર’, ‘વાનપ્રસ્થ’ જેવી વૈવિધ્યસભર વાર્તાઓ એમની પાસેથી મળી છે. સહજ પ્રતીક, કલ્પન, જરૂર પડ્યે કાવ્યતત્ત્વ, તળપદી બોલી, ઉત્કૃષ્ટ સંવાદ, પાત્રો, પરિસ્થિતિ, પરિવેશ આદિનો વાર્તામાં વિનિયોગ કરીને તેઓ સામગ્રી અને સ્વરૂપનું સંતુલન સાધે છે.

‘અશોકવન’, ‘જૂલતા મિનારા’, ‘સિકંદર સાની’, ‘નજીક’ જેવાં નાટકો એમની પાસેથી મળ્યાં છે. પ્રસિદ્ધ દિગ્દર્શકો તથા કલાકારો દ્વારા એ નાટકોનાં સફળ મંચન પણ થયાં છે. ‘ડિમલાઇટ’ તથા ‘ત્રીજો પુરુષ’ જેવા એકાંકીસંગ્રહ પણ એમણે આપ્યા છે. કલાસિક એકાંકી ‘ડિમલાઇટ’ અનેક વાર સફળતાપૂર્વક ભજવાતું રહ્યું છે.

આસ્વાદલક્ષી વિવેચન, નિબંધ, પ્રવાસ, હાસ્ય, અનુવાદ, સંપાદન, બાલ-સાહિત્ય આદિ ક્ષેત્રે પણ એમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ‘સહરાની ભવ્યતા’, ‘તિલક કરે રઘુવીર ૧-૨’, ‘માનસથી લોકમાનસ’માં સાહિત્ય, સમાજ, અધ્યાત્મ આદિ ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર-ચિત્રણ સાંપડે છે. લેખનની સાથે તેમણે સંકુલ-સકલ સંસારને જોવા-સમજવાનુંય સતત ચાલુ રાખ્યું છે.

નિવૃત્ત પછી તેઓ વધારે વૃત્ત થયા છે. એમને ખૂબ ગમતું કામ – વતન બાપુપુરામાં સમય ગાળવો – ખેતરમાં કામ કરવું... (‘તમસા’નું એક મુક્તક યાદ આવે છે : ‘મેં ખેતરમાં મન વાવ્યું/ને ઊગી આવ્યું નગર.’) પરિષદના ટ્રસ્ટી તથા અધ્યક્ષ તરીકેનાં કામો તો સતત ચાલે. એ ઉપરાંત લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠ (સણોસરા), ગ્રામભારતી (ગાંધીનગર) આદિ સંસ્થાઓના ટ્રસ્ટી તથા આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્ય નિધિના ટ્રસ્ટી તથા અધ્યક્ષ તરીકે પણ તેમની સેવા મળતી રહી છે. નિવૃત્તિ બાદ એમણે શરૂ કરેલ ‘રંગદ્વાર’ થકી તેઓ પ્રકાશનનાં કામો પણ સતત કરતા રહ્યા છે.

‘કુમાર ચંદ્રક’ (૧૯૬૫), ‘અમૃતા’ માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા પ્રથમ પુરસ્કાર, ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ‘ઉપરવાસ’ કથાત્રયી માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનો પુરસ્કાર, ઉત્તર પ્રદેશ હિન્દી સંસ્થાન દ્વારા હિન્દી ભાષામાં યોગદાન માટે સૌહાર્દ સન્માન, ‘દર્શક’ એવોર્ડ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા ગૌરવ પુરસ્કાર આદિ સન્માન એમને પ્રાપ્ત થયાં છે. દિલ્હી અકાદેમી દ્વારા ફેલોશિપ ગૌરવ માટે રઘુવીરભાઈને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન.

૧૮-૮-૨૦૧૩

– યોગેશ જોષી

ચાર કાવ્યો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧. ખારા જળમાં કેમ રાખતો ?

ખારા જળમાં મને ડૂબાડૂબ કેમ રાખતો રામ ?
ચરણ કળણમાં ખૂંપે એવા ખેલ રચે શું કામ ?
કાંટા વેઠ્યા, વાડો વેઠી, બંધિયાર ઘર વેઠ્યાં;
તારાં શિખરો નહીં પમાયાં, પડ્યા ખીણમાં હેઠા !
બપોરનો થૈ સૂરજ, મારું કેમ ધખાવે ધામ ?
મીઠું ભીંસે મૌન ભીંતરને, લોચન ઘન ઘેરાતાં;
એક વીંધાયા પારેવાનાં પિચ્છ ઘટે ઘૂમરાતાં !
પુષ્પો પથ્થર થઈ ડૂબતાં ચીંધે મારું નામ !

૨. જૂઠી મારી જબાન હો ના

જૂઠી મારી જબાન હો ના;
ગાજવીજનું ગુમાન હો ના.
હળવે હળવે ઝરમર ઝમવું,
નરી નજાકત આગળ નમવું,
રમતા રહીને સૌને ગમવું,
રૂમઝૂમ જે આવે એને કાજ કશુંવે અજાણ હો ના -
સુંદરતાના ઢાળે ઢળવું,
મનના મેળે સૌને મળવું,
ભીંતરની ભરતીમાં ભળવું,
ધ્રુવને જોતી નાવ ધસે તો આડુંઅવળું સુકાન હો ના -
લીલપની લહેરોમાં લળવું,
મૂળમાં રહીને ફૂલમાં ફળવું,
મધુમયતાથી મનમાં ગળવું,
અંદર જ્યારે ટહુકો ઊઠે પાન ખર્યાનું તુફાન હો ના -

૩. તો જાણ્યું છે ?

આંસુનું જે રૂપ, તમે જાણ્યું છે ?

દુઃખનું કેવું સુખ, તમે માણ્યું છે ?

ખારા જળનો દરિયો એનો કેવો ભવ્ય ઉભાર !
તરસ્યા રણમાં ત્વચા તાપની કેવો કરે ઝગાર !
રેતીકણ પર બંધાતા મોતીનું મન જાણ્યું છે ?
ઠોકર ખાતાં ફરનારાનું ભ્રમણ તમે માણ્યું છે ? -

છાતી હાંકે, પગ થાકે, પણ ટોચે એમ ચડાવું;
ડંખ વેઠતાં મધમાખીનું મધ જે અસલ, ચખાવું;
બળતાંયે દે ઉજાશ, એનું મૂળ તમે જાણ્યું છે ?
કાંટે કાંટે ઝિલાય ઝાકળફૂલ, તમે માણ્યું છે ? -

૪. શું કરવાનું ?

તમને મારો પડછાયો જો વાગે, શું કરવાનું ?
તમને મારું પગલું પાગલ લાગે, શું કરવાનું ?

રસ્તો જેવો એવી મારી ચાલ,

હવા હાલની જેવી એવા હાલ;

હોય તમારી પાસે ખોંચી જો રૂહેવાનું આવે, શું કરવાનું ? -

જેવો દીવો એવો રહે ઉજાશ,

જેવો માળો એવો રહે નિવાસ;

માંડ વાદળી મળી, મોકલી, વણવરસી જો ભાગે, શું કરવાનું ? -

જેવી મેંદી એવી ચડે રતાશ,

શબ્દો જેવા એવા ઢળતા પ્રાસ;

જંતરના જે તાર મેળવ્યા, બસૂર થઈ જો વાગે, શું કરવાનું ?
સવાર થઈ આવો ને મારું ભીતર જો ના જાગે, શું કરવાનું ? -

બે કાવ્યો | ધીરુ પરીખ

૧. પરિ અને હરિ

નાનો હતો ત્યારે
સાંભળતો હતો વાર્તાઓ પરીની નરી.
અને આનંદ આનંદ છાઈ જતો
મન અને મગજને ભરી :
પરીઓની સાથે બસ ક્યાંનો ક્યાંય જતો સરી !

પાછો વચના વધવા સાથે
પટકાયો પરીના પ્રદેશમાંથી
ક્યાંયનો ક્યાંય; જાણું નહીં કે
હવે મારે રહેવાનું કોની તે સંગ્રાથે !

અને ત્યાં તો આવી ખોંચ્યા હરિ.
લે, આ તો કેં વાત થઈ ખરી.
'ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્'
જિહ્વા રટે ફરી ફરી
આમ છતાં થયા કરે :
ક્યાં ગઈ એ પરી ?
લાગે છે કે તેને હરિ ગયા હરી.

પરી અને હરિ...
બંનેએ આયુના આરંભ ને અંત સુધી
જીવનને જાણવા ના દીધું જરી.

૨. ખોતરવું-જોતરવું

યુગોથી ખોતરાવું પડે છે આ ભૂમિને.
માનવજાત, ના ના; જીવમાત્રના
ઉદરભરણ માટે.

જોતરાવું પડે છે ધોરી-ઊંટ ને અશ્વને
માત્ર નિજ કાજે નહીં
સર્વની ક્ષુધાને સંતોષવા.

એકલું ખોતરાવાથી

યા તો એકલું જોતરાવાથી
 ક્ષુધાનું શમન થતું નથી
 ક્યાંય ને ક્યારેય પણ -
 આટલું જો સમજાઈ જાય
 તો દુઃખી ના રહે કોઈ જણ !

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
 $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
 $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
 $\frac{1}{15750}$ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
 $\frac{1}{15750}$ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
 $\frac{1}{15750}$ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
 $\frac{1}{15750}$ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
 $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
 $\frac{1}{15750}$ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ૦૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
 $\frac{1}{15750}$ અસ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
 $\frac{1}{15750}$ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

ગ્રામજગતનું યથાતથ વાર્તિક : ‘નોળવેલ’ | નવનીત જાની

['નોળવેલ' : ગોરધન ભેસાણિયા, પ્ર.આ. ૨૦૧૦, પ્ર. ગુ. સા. પરિષદ, પૃ. ૧૪+૧૨૬, કિં. રૂ. ૮૦/-]

‘નોળવેલ’ ગોરધન ભેસાણિયાનો ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. અગાઉ એમની પાસેથી ‘આભલું’ (૧૯૯૩), ‘જીવતરનું લૂણ’ (૨૦૦૫) અને ‘પાદરને પીપળે’ (૨૦૦૬) જેવા વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થયા છે. ‘એક તણખલાની વાત’ (૨૦૦૭) એમની પુસ્કૃત નવલકથા છે.

ઓછો અભ્યાસ અને નિતાંત ગ્રામજીવન ધરાવતા લેખકનો રચનાલોક રૂઢ હોય એટલો નિજ સંદર્ભે ગાઢ પણ હોવાનો. દિલચોરીને કોરાણે મૂકીને હૈયામાં ઊગ્યું એને આલેખવાનું આ વાર્તાકારને વધુ માફક આવ્યું છે. જે લખાયું એને આશ્ચર્યની આંખે જોવા જેટલું ગોરધનભાઈ અંતર પણ જાળવી શક્યા છે. સંગ્રહની તેવીસ વાર્તાઓમાં, સૌરાષ્ટ્રનો તળપ્રદેશ એનાં ચરિત્રો, પરિવેશ, બોલી અને સ્થિતિગતિને લઈ જડતરની જેમ જળવાયો લાગે છે.

‘સિંદોર’માં બહુ બોલકી પ્રથમ પત્નીને છોડીને ભવાન બીજી પત્ની લાવ્યો તો એ સાવ અબોલી નીકળી ! આ અસંતોષમાંથી ઊગી નીકળે છે પ્રથમ પત્ની સાથેના ખટમીઠા પ્રસંગોની યાદ. પ્રથમ પત્ની બોલકી હતી. એ જ સ્વભાવ જમનાને ભારે પડે છે. રીસામણાં-મનામણાંથી રણકતો સંસાર ભવાનની વહેમયુક્ત વાણીથી છિન્નભિન્ન થાય છે. બંનેને પોતાનો ઉતાવળિયો નિર્ણય સમજાય છે ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. ઘણા સમયે શહેરના બસસ્ટેન્ડમાં જોયેલી જમના, ભવાનને હાડપિંજર જેવી લાગે છે. એક સમયે આ બોલકી બાયડીને સિંદૂર પાઈ દેવાનું વિચારતો ભવાન એના સેંથામાં સિંદૂર જોઈને અંતર અનુભવે છે. છતાં લાગણીની લીલાશ એવી કે એને થાય છે : ‘શું ફરક પડે છે... સિંદોર સેંથીમાં હોય કે પછી...’ જમનાના બદલાયેલા વ્યક્તિત્વથી પીડા અનુભવતો ભવાન, જમનાના વર્તમાન દામ્પત્યનેય કળી જાય છે. સ્ત્રી-પુરુષના અકળ મનની આ વાર્તા ઠીક કળાત્મક અભિવ્યક્તિ પામી છે.

સુખી અને સગવડવાળા હોવા છતાં નીરણની ચોરી કરતા ભવાનબાપાના પ્રાણીવત્સલ હૃદયનો પરિચય ‘ઉઘાડા માથે’માં થાય છે. વીરજીભાઈની સારી ગુણવત્તાવાળી નીરણચોરી પોતાના બળદોનો કોઠો ટાઢે કરતા ભવાનબાપા ગામફજેતીની સાથે ગામનો સમભાવ પણ મેળવી જાય છે. વાર્તાકારે રહસ્યાત્મક ઢબે વાર્તાકહેણી માંડી છે એ આ વાર્તાનો આસ્વાદ્ય અંશ છે.

‘અવળાં પાણી’ માંગલ્યકથા છે. બાપ દીકરીઓને પરણાવે એને કન્યાદાન કહેવાયું છે. અહીં દીકરીઓ બાપને પરણાવીને એના ઓશિયાળાપણામાં માંગલ્યનું સિંચન કરે છે. આશા-ઉપાની સમજ બાપ માધાની સમજથી ચડિયાતી સાબિત થાય છે. લેખકે વાર્તાપેક્ષિત સંઘર્ષની સૂક્ષ્મતામાં પડ્યા વિના સીધો-સોંસરો માર્ગ પસંદ કર્યો છે.

‘ભોટ’ વાર્તામાં ઘર છોડીને અન્ય સાથે ભાગી ગયેલી પત્નીને પોતાનાં નાનાં બાળકો ખાતર લાવવાની જીદે ચડેલો મનસુખ ભોટમાં ખપે છે. આવનારીનાં અનેક જોખમો અને સમાજમાં બેઆબરૂ થવાની શક્યતાને અવગણી મનસુખ પોતાની વાતે વળગી રહે છે. એમાં એની બાળ-પરવા અને સહિષ્ણુ સ્વભાવની ઝાંખી થાય છે.

સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કિરીટ દૂધાતે યોગ્ય કહ્યું છે કે, “ગ્રામ્યજીવનનાં બધાં પાસાંઓ ઉપર એમની કલમ સમભાવપૂર્વક ચાલે છે.” અહીં મોટા ભાગની વાર્તાઓ ગુજરાતમાં પંચાયતી-રાજ આવ્યું એ સમય આસપાસની છે. તત્કાલીન ગામડાંની બદી-ખૂબીને વાર્તાકારે આપણી સામે યથાતથ મૂકી આપી છે. એ ગામડાથી વિચ્છેદ પામેલા કે શહેરમાં રહીને અતીત ચિત્રો આલેખતા લેખક નથી. એથી એમનાં ગ્રામચરિત્રોમાં નરી સચ્ચાઈ વર્તાય છે. કુંવારી દીકરીને ગર્ભ રહી જતાં પરિવારના વિરોધ વચ્ચે દીકરીની પડખે રહેતો ‘નમાલો’, બેકારીના સમયમાં દાણાપાણીનો જોગ ન કરી શકનાર ‘ઘારું’નું દંપતી, આઝાદી પછીય અસ્પૃશ્યતાના ધોરણે વ્યવહાર કરતો ગ્રામસમાજ ‘આભડછેટ’ ગોરધનભાઈની નજરે યથાર્થ રૂપ પામ્યાં છે.

અહીં વરવી વાસ્તવિકતા ધરાવતી બે વાર્તાઓ ઉપર ધ્યાન દોરું ? ‘ડાઘ’માંની ભૂરાની વહુ અને ‘શેઢો’ વાર્તાનો ગીગન એમનાં અવળાં પગલાં દ્વારા આપણને હતપ્રદ કરી દે છે.

ચારિત્ર્ય ઉપરના ખોટા આળને કારણે ભૂરાની વહુ અગ્નિસ્નાન કરે એમાં અગાઉ એ અગ્નિસ્નાનથી બચી ગયેલી એ ઘટનાનો ઓથાર પડેલો છે. પહેલી વાર એ અકસ્માતે જીવન પામે છે. પણ આળ-ચડ્યા જીવનથી છૂટકારો પામવા એ પુનઃ અગ્નિસ્નાન કરે છે. એના સસરાનું ઘરમાં એકલા હોવું અને સાસુનું પાદર જવું એ સહજ અકસ્માત એને ચારિત્ર્યની કસોટીએ ચડાવે ને સ્વમાન જાળવવા એ મૃત્યુ પસંદ કરે છે.

ગીગન કર્કશા પત્નીના સ્વભાવને કારણે રાજ સાથે આડા સંબંધે બંધાય છે. એમાં પુરુષવૃત્તિનો વિજય વધુ છે. ગીગનનું પુરુષત્વ એને જુદા માર્ગે લઈ જાય છે. એમાં રાજનાં ઈજનોનો ફાળોય ઘણો છે. અહીં માત્ર ગીગનની પત્નીનો સ્વભાવ જ ‘કારણ’ નથી બનતો.

‘તમારે પરતાપે’માં લેખકે ઘણી સંયત કલમે પોલા વાળંદની કરુણકથા આલેખી છે. રાવતુબાપુના ચાકર તરીકે ખાવા-પીવાનું પામતો પોલો બાપુનાં વળતાં પાણી થતાં આશ્રય ગુમાવે છે. આર્થિક રીતે મોટે ભાગે રાવતુબાપુનો ઓશિયાળો રહેલો પોલો બીમાર

પુત્રની સારવાર પણ કરવા સમર્થ નથી. રાવતુબાપુ પાસે હવે આપવા જેવું કશું નથી. સામંતશાહીની ભાંગતી દશાએ એની સાથે જોડાયેલા વસવાયાઓનેય કેટલા લાચાર કરી દીધા હતા એનું ગંભીર ચિત્ર આ વાર્તામાં સાંપડે છે. ‘તમારે પરતાપે...’નું પુનરાવર્તન બાપુ અને પોલા પક્ષે જેટલું મર્માળુ લાગે છે એથી વધુ કરુણાસભર ઠરે છે. વાર્તા આપણા મન પર પીડાનો ભાર લાદી જાય એવી સચોટ બની છે.

લોકભાષાની પ્રૌઢી સામાન્ય ગ્રામચરિત્રને કેટલું નોખું તારવી આપતી હોય છે એ સમજવાય ગોરધન ભેસાણિયાની વાર્તા વાંચવી રહી. એ માત્ર ગ્રામવાસી નથી, ગ્રામલોકવાસીય છે. લોક વચ્ચે એમનામાંના જ એક બની રહ્યા છે એની પ્રતીતિ ગામડાની મૂળભૂત સમસ્યાના આલેખનમાં મળે છે. ગોરધનભાઈએ સંવાદો પાસેથી ખાસું કામ લીધું છે. માનવવૃત્તિ, માનવવર્તનનાં કેટલાંય સૂક્ષ્મ પાસાં સંવાદો દ્વારા ઊઘડ્યાં છે. લેખકની કોઠાસૂઝ એમનાં પાત્રોમાંય અનાયાસ ઊતરી આવી છે. જુઓ : ‘નવી બાઈ કેવી આવે ઈ કોને ખબર ? ને જે આવે ઈ એના ઓરતા લઈને આવે ને ?’ ‘અવળાં પાણી’ વાર્તાનો માધો નવી પત્ની ન લાવવાના કારણમાં કહે છે, એ કેટલું સાચું છે !

એમની વાર્તાઓમાં કેટલી ઉપમા-ઉત્પેક્ષાઓ માત્ર અલંકાર ન રહેતાં કાર્યવેગનેય બળ આપે છે.

– ‘ગામની ડોશીઓ ખેતર વચ્ચે બાજરાના ઓઘા માંડ્યા હોય તેમ બજાર વચ્ચે ઊભા રહી એકબીજાની સામે જોઈને મર્માળું હસતી.’ (‘ડાઘ’)

– ‘કૂતરાના કાંવકારે તો જાણે આખો ચોરો જ બેઠો થઈ ગયો.’ (ચોરાની પાળે)
આ ઉપરાંત, ‘લાપસી ફાકતાં મોઢાં’, ‘લોંકડી ખાંપે ચડવી’, ‘ફૂલ ફરકવા ન દેવું’, ‘ગજના આંકાની ખબર ન પડવી’, ‘ધજાગરો બાંધવો’, ‘મેથીપાક મળવો’ જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને ‘મેબૂર’ (ભરચક), ‘ખીહર્ય’ (મકરસંક્રાન્તિ), ‘કડાકડી’ (અછત), ‘ઉડવાણ’ (સુકારો), ‘કઠોડો’ (ગાડું), ‘ગવેહ’ (અણસાર) જેવા લોકબોલીના શબ્દો તળભાષાસૃષ્ટિ વચ્ચે આપણને મૂકી આપે છે. આવા શબ્દોનું એક દસ્તાવેજી મૂલ્ય હોય છે. લોકબોલીનો શબ્દકોશ બનાવનારે આ વાર્તાઓ જોવી રહી.

સીમનાં અને રાત્રિનાં એકાધિક ચિત્રો એમની વાર્તામાં અંકાયાં છે. એ વર્ણન પણ ખાસું ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બન્યું છે. ‘નમાલો’, ‘નોળવેલ’, ‘ચોરાની પાળે’, ‘સિંદોર’ જેવી વાર્તાઓમાં લેખકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણદષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. ‘નોળવેલ’માં તો સીમની વનસ્પતિને લેખકે જીભના ટેરવે મૂકી આપી આપણી રસેન્દ્રિયોને વિભોર કરી દીધી છે. આંબલીનો કોલ, કાતરાં, પીપરની પેપડી, લીંબડાની લીંબોળી, ઉમરાના પેપા, ખરખોડીના સુડિયા ને ગણગેટા, રામબાણની શિંગો, ખીજડીના હાંગરૂ, કેવડા, આંકોલા, કટગૂંદીનાં ગૂંદાં, કુંદેર, હાથલિયા થોરના ડોડવા, રાવણાં-રાયણાં, ઘઉંનો પોંક, ચણાનો ઓળો, શેરડી, શક્કરિયાં, મગફળી, મકાઈડોડા, ચીભડાં, મગ-મઠની શીંગો... અભરેભરી

ખાદ્યસૃષ્ટિ આ પૂર્વે મેઘાણીની કેટલીક લોકવાર્તાઓમાં આલેખાઈ છે. બીજી કદાચ ગોરધનભાઈની વાર્તાઓમાં.

‘રખોપિયો’ વાર્તામાં પ્રેતસૃષ્ટિનું રોમાંચક આલેખન સ્તબ્ધ કરી દે એવું બન્યું છે. વાર્તાઓ વાંચતાં લેખકની રચનારીતિ અસાહસિક લાગે, પણ સપાટ બહુ ઓછાને લાગશે. જમીન પર અત્રતત્ર વિહરવાને બદલે યોગ્ય જગ્યા શોધી કૂવો ગાળવાનું ગોરધનભાઈની વાર્તાપ્રકૃતિ છે. પરિશ્રમથી ભરપૂર ખેતીકામ સાથે જોડાયેલા આ વાર્તાકારનું અનુભવવિશ્વ ભલે સીમિત લાગતું, વાર્તાઓ એમના અનુભવવિશ્વના અત્તળ ઊંડાણનો ખ્યાલ આપે જ છે. એમની વાર્તાઓ તળનો ધબકાર છે, હા, ગ્રામજગતનું યથાતથ વાર્તિક છે.

ગાંધીની વીરપસલી | દક્ષા વી. પટ્ટણી

[‘ગાંધીની વીરપસલી’ : ગાંધીજીના બહેનો પર લખાયેલા પત્રોનું સંપાદન : સંપાદિકા : શ્રીમતી ભદ્રાબહેન સવાઈ, પ્રકાશન : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, કિં. રૂ. ૨૫૦/-]

ગાંધીસાહિત્યના સંપાદનગ્રંથો, ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ, કલેક્ટેડ વર્ફસ ઓફ મહાત્મા ગાંધી, કાલેલકરનું પુસ્તક ‘આશ્રમની બહેનોને બાપુના પત્રો’ વગેરે ગ્રંથોમાંથી સંપાદિત કરેલા કુલ પાંચસો બાણું (૫૯૨) પત્રોનો આ સંગ્રહ છે અને એ પણ ગાંધીજીએ ફક્ત બહેનો પર લખેલા પત્રો છે એથી શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ ‘ગાંધીની વીરપસલી’ એવું ભાવપૂર્ણ શીર્ષક આપ્યું છે.

સંપાદનમાં આ પત્રોને કુલ ચૌદ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે પરંતુ (એ વિભાજન દૂધપાણીને છૂટાં દેખાડવાં જેવું લાગે છે જેમ એક વાસણમાં રહેલા દૂધપાણીને છૂટાં પાડી શકાતાં નથી તેમ ગાંધીના સાહિત્યને ક્યારેય સંપૂર્ણ અલગ એવા ખંડોમાં વહેંચી શકાતું નથી આથી જ) સંપાદિકાએ સ્વીકાર્યું છે કે આ વિભાગો છતાં ઘણા પત્રો એવા છે જે એક કરતાં વધારે વિષયમાં ગોઠવાઈ શકે.

કોઈ પણ સંપાદનકાર્ય વિશે બે દષ્ટિબિંદુથી વિચારી શકાય. એક : મૂળ લખાણનું સત્ત્વ શું છે ? અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે અને બીજું : સંપાદનમાં સંપાદકનો અભિગમ, તેની કલાસૂઝ અને તેની સાર્થકતા કેટલાં છે ?

ગાંધીવિચારના અભ્યાસીને સહેજે સમજાય એવી વાત એ છે કે ‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’ છેલ્લામાં છેલ્લા માણસને નજર સમક્ષ રાખીને વિચારવું એ માત્ર આર્થિક વિચારણા પૂરતું મર્યાદિત નથી. ગાંધીજીએ જીવનના આરંભથી માંડી અંત સુધી માત્ર છેવાડાના નહીં, પહેલાથી છેલ્લા સુધીના સર્વને તેમાં આવરી લીધા છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં એમણે આ કામ પત્રો દ્વારા કર્યું છે. નાનામાં નાના માણસને તદ્દન સામાન્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનું એમણે ક્યારેય ટાળ્યું નથી. દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઈએ

આટલી સંખ્યામાં આટલા વિષયવૈવિધ્ય સાથે અને આટલા નિયમિત પત્રો લખ્યા હશે. આ વિપુલ ભંડારમાંથી માત્ર ગાંધીજીએ બહેનોને લખેલા પત્રોને એક ચોક્કસ દષ્ટિબિંદુથી પસંદ કરી આ સંપાદનમાં લેવાયા છે. દેખીતી રીતે આ પત્રો બહેનો પર લખાયેલા છે પરંતુ એ તો નિમિત્તમાત્ર છે. તેમાં નિરૂપાયેલ જીવન વિશેની સમજણ કે દર્શન એ કોઈ પણ દેશના કોઈ પણ માનવીને કોઈ પણ કાળે માર્ગદર્શક બની રહે તેવું છે.

ગાંધીજીના જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે સત્યનો સાક્ષાત્કાર. એ માર્ગે જતાં એમને સત્યની ઝાંખીનો જે અનુભવ થયો તે અનુભવ બીજાને કરાવવાની વ્યાપક પ્રેમભાવનામાંથી એમણે સંક્રમણનાં વિવિધ માધ્યમોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં આ પત્રો એ વિવિધ કાર્યો સાથે સંકળાયેલી બહેનો પર લખ્યા હોવા છતાં તેમાંથી પ્રગટ થતું સારરૂપ તત્ત્વ તો આટલું જ છે કે વ્યાપક પ્રેમભાવની દષ્ટિ કેળવી, નમ્રતાની સાધના દ્વારા આપણે સત્યદર્શનનો અનુભવ અથવા તો જીવનની સંવાદિતા, સમતા કઈ રીતે પામી શકીએ.

બધા જ પત્રોમાંથી તરી આવતું આ સામાન્ય લક્ષણ એ જેમ ગાંધીજીની વિશેષતા છે તેમ સંપાદનની પણ વિશેષતા છે. કેમ કે સંપાદિકા બહેને પત્રોમાંથી સ્થળકાળની સામાન્ય વિગતો ન લેતાં માત્ર ગાંધીજીના સત્યદર્શનના માર્ગને જ આલેખવાનું પસંદ કર્યું છે. આ ચોક્કસ અભિગમથી થયેલા સંપાદનને કારણે એ માત્ર બહેનો પરના જ હોવા છતાં શાંતિપૂર્ણ સ્વસ્થ જીવન જીવવા ઈચ્છતા કોઈ પણ માનવીને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે તેવા છે. તેમાં નિરૂપાયેલ દર્શન સ્થળકાળની મર્યાદાથી પર છે આથી આજે ભલે તે ગુજરાતીમાં હોય પણ અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થશે તો દુનિયાના લોકોને પણ માર્ગદર્શક થઈ રહે તેવું આ પુસ્તક છે.

પુસ્તકને અંતે આપેલ સંદર્ભસૂચિ અને બહેનોના પરિચયની સૂચિથી શાસ્ત્રીય બનેલો આ ગ્રંથ અભ્યાસીને ઉપયોગી બની રહેશે.

પુસ્તકની સજાવટ પણ વિશિષ્ટ છે. આકર્ષક અને કૃતિના સૌંદર્યને પોષક છે, પણ એ નજરે જોનાર પર છોડીને આપણે કૃતિના હાર્દ તરફ જઈએ.

પહેલો જ વિભાગ છે ઈશ્વર, એમની ઈશ્વરશ્રદ્ધામાં એક મનોવૈજ્ઞાનિક સમજ રહેલી છે. એ લખે છે.

“ઈશ્વરની દોરવણીમાં શ્રદ્ધા રાખનારાંઓ પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટે છે અને પછી મગજ પર કશો ભાર રાખતાં નથી.”

પોતાના અનુભવના નિચોડ રૂપે એ લખે છે, “જ્યારે આપણે ખૂબ જ નિર્બળ બની જઈએ ત્યારે જો ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખીએ તો તે આપણને એક યા બીજા પ્રકારે બળ આપે છે.”

ગાંધીજી ઈશ્વરની મદદને દુન્યવી અર્થથી જોતા નથી. એમની દષ્ટિ તાત્ત્વિક અને

વિશેષે વૈજ્ઞાનિક છે. એ એક પત્રમાં સમજાવે છે, “આ દુનિયામાં એકલાં સુખો જ સુખો હોત તો આપણો જીવ એનાથી ઉબકાઈ જાય. દુઃખના પ્રાણવાયુ વિના આપણે મરી જઈએ.”

એ વ્યક્તિગત પ્રેમને વિસ્તારીને પરમતત્ત્વમાં ઓગાળવા કહે છે, “અંગત મિત્રતા એ અંતકાળ લગી ન જ રહે એ સ્વયંસિદ્ધ છે. તેથી તે મિત્રતાને ઈશ્વર સાથેની મિત્રતામાં હોમી દેવી. તેથી તેનો નાશ નથી થતો પણ તે વિસ્તૃત થાય છે, વિશુદ્ધ થાય છે.”

એ કયા કયા માર્ગે ઈશ્વરને ઓળખવાનું લખે છે ? “આશ્રમમાં આપણે મૂર્તિ રાખતા નથી કેમ કે આપણી પાસે જગતરૂપી મૂર્તિ પડી છે તે વાટે ઈશ્વરને ઓળખીએ.”

એમની ઈશ્વરશ્રદ્ધા એકાંગી નથી. એ સ્પષ્ટ લખે છે, “ઈશ્વરકૃપા વિના પાંદડું નથી હાલતું પણ પ્રયત્નરૂપી નિમિત્ત વિના પણ નહીં હાલે.”

એમનું આ કોરું તત્ત્વજ્ઞાન નથી. એ અનુભવના નિર્યોડ રૂપે લખાયું છે. ઈશ્વરકૃપા શું છે તે ઓળખવાની દૃષ્ટિ આપે છે. એ લખે છે,

“મને એટલાં બધાં વરદાન મળ્યાં છે કે હું તો ગણી પણ શકતો નથી કારણ કે એ જે કહેવાતાં દુઃખો અને શોકો મોકલે છે તે પણ વરદાન થઈને ઊતરે છે. આપણે જો એના પ્રેમને ઓળખતાં હોઈએ તો આપણને સમજાવું જોઈએ કે પોતાની સૃષ્ટિ માટે એની પાસે વરદાન જ વરદાન છે, શાપ તો છે જ નહીં.”

એમનો અનુભવનો ઉદ્ગાર જુઓ,

“દિવસો જાય છે તેમ તેમ એ જીવંત હસ્તીનો રોમરોમમાં અનુભવ કરતો જાઉં છું. એ વિના હું ગાંડો થઈ જાઉં. મારા ચિત્તની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડે તેવી પાર વિનાની વસ્તુઓ હોય છે. એવી અનેક ઘટનાઓ બને છે જે જીવંત હસ્તીની પ્રતીતિ વિના મને પાયામાંથી હચમચાવી મૂકે. પણ એ બધું બાજુએથી પસાર થઈ જાય છે અને મારા પર તેની લગભગ કશી જ અસર થતી નથી. મારી જેમ તને પણ એવી પ્રતીતિ થાય એમ હું ઈચ્છું છું.”

એક પત્રમાં એ સ્પષ્ટ લખે છે,

“તમને સુખ નથી ઈચ્છતો પણ દુઃખને સુખ માનવાની શક્તિ ઈચ્છું છું.”

આવા કંઈ-કેટલાયે પ્રયત્નો પછી તેમણે માત્ર આ દેશના નહીં, દુનિયાના માણસોને કષ્ટસહનમાં રહેવા આધ્યાત્મિક સુખનો અનુભવ કરાવ્યો છે.

પોતાને મળેલી વિવિધ સલાહો વચ્ચે પણ ગાંધીજીનો પોતાનો માર્ગ બહુ સ્પષ્ટ છે. એ લખે છે,

“હિમાલયમાં ભાગવું એ તો કાયરતા છે. માન-અપમાન સરખાં ગણવાનો પાઠ ગીતાને પાને પાને છે. કોઈ ગમે તે કહે તેનું દુઃખ ન હોય. અંતરાત્મા કહે તે વિચારવાનું હોય.” પણ આ અંતરાત્મા શું છે ? “જો આપણું મન શુદ્ધ હોય અને આપણા દિલની

સચ્ચાઈની આપણને ખાતરી હોય તો એકમાત્ર વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક તો અંતરાત્મા જ છે. આપણે ઘણી વાર આપણી જાતને જ છેતરતા હોઈએ છીએ.

વ્યક્તિગત સાધનાને લગતા વિભાગમાં સાધકને એમના આદેશો જુઓ ! “તમે જે શિખરે ચડ્યાં છો, જ્યાં તમારા વિના બીજાને ઊભવાને તમે અવકાશ નથી રાખ્યો ત્યાંથી ઊતરવાની હું તમને સલાહ આપું છું.”

એક પત્રમાં લખે છે, “સત્યના પૂજારીની ઉપર પરિસ્થિતિની અસર ન થવી જોઈએ. તેણે તેને ભેદીને નીકળી જવાનું રહ્યું છે.”

“આપણે જેવા નથી તેવા દેખાવાનો ડોળ કદી ન કરીએ.” સેવા વિશે એ લખે છે,

“જેટલી સ્વાભાવિકતાથી આપણી આંખો પલકારા મારે છે એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી આપણા હાથે સત્કાર્યો થવાં જોઈએ..”

“હું કામમાં જ પ્રભુને જોઈ શકું છું.”

‘ગુણવિકાસ’ એ વિભાગના પત્રોમાં તો એમની અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રણકો જુઓ ! -

“જે તારામાં નહીં હોય તે તું લોકોને કદી આપી નહીં શકે.”

“આસપાસ હોળી બળતી હોય છતાં મનને શાંત રાખવામાં પણ કળા છે, સાધના છે.”

અદ્ભુત વિધાન તો આ છે. સરલાદેવી ચોધરાણીને એ લખે છે,

“મારા પ્રેમની કશી કિંમત નથી, જો તમારામાં રહેલું ઉત્તમ તત્ત્વ તે બહાર ન લાવી શકે. તમે આજે છો તે કરતાં તમને વધારે સારાં અને શુદ્ધ બનાવે.”

આ નિર્દોષ માણસનું સૃષ્ટિ સાથેનું તાદાત્મ્ય આ પત્રોમાં કેવું સાહજિકતાથી પ્રગટે છે ?! એ લખે છે,

“ફૂલોને અને ઝાડને મારા વતી બોલાવજે, એનાં ભાઈબહેનો અહીં પણ છે.”

આપણી વીરપસલીની વાર્તાની જેમ પેલા દુષ્કાળને કારણે અત્યંત ગરીબ ભાઈએ બહેનને પૂરા પ્રેમથી પોતા પાસે જે હતું તે માટીનું ઢેકું અને ગૌમૂત્ર આપ્યાં અને આકાશમાં વાદળી જોઈ બહેને આશીર્વાદ આપ્યા કે વાદળી જઈને વરસજે મારા વીરના ખેતરમાં. અને માટી ને ગૌમૂત્રમાંથી લોટ, ગોળ-ઘી થયાં અને ભાઈનું ખેતર ધાન્યથી લચી પડ્યું તેમ ગાંધીજીએ પોતાના જીવનના અનુભવના સારરૂપ સર્વસ્વ આ પત્રોમાં જગતની બહેનોને આપ્યું છે કે કંઈ-કેટલાયનાં જીવન એનાથી સમૃદ્ધ, સાર્થક, શુદ્ધ બન્યાં છે. અને ગાંધીજીએ માનવતાની ખેતી માટે ખેડેલું ખેતર તેના મોલથી સભર બની કોળી ઊઠે એવી શુભેચ્છા.

‘જ્યન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો’ : વિદ્યાર્થીલક્ષી સંપાદન | દક્ષા વ્યાસ

[જ્યન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો : સંપાદક દેવેન્દ્ર દવે, પ્ર. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૨, પૃ. ૧૪૦, કિં. રૂ. ૫૦/-]

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની પુસ્તક-પ્રકાશનશ્રેણીના પચાસમા પુસ્તક રૂપે ‘જ્યન્ત પાઠકનાં શ્રેષ્ઠ સોનેટો’નું સંપાદન પ્રસિદ્ધ થયું એ એક આવકાર્ય ઘટના છે. જ્યન્ત પાઠક આપણા પાંચમા દાયકાના પ્રમુખ સૌંદર્યલક્ષી કવિઓમાંના એક છે એ તો ખરું જ; પરંતુ તે સાથે આધુનિકોના અહાંદસના કાચા પ્રયોગો સામે આગવા અહાંદસ દ્વારા તેમણે અભિવ્યક્તિમાં આધુનિકતાનું વલણ પણ દાખવ્યું છે. છ દાયકાના પ્રલંબ પટ પર પથરાયેલી એમની કાવ્યસાધનામાં તેજસ્વી કવિપ્રતિભાવાળા સમૃદ્ધ કવિની આગવી છવિ ઊપસે છે. કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ, શ્રી અરવિંદ, ઠાકોર - ન્હાનાલાલ, ઉમાશંકર - સુંદરમ્, રાજેન્દ્ર-નિરંજન વગેરેના સંસ્કાર છતાં પોતાના અવાજમાં ઊઠવા કરતા કવિ તરીકેનું દર્શન એમના પ્રથમ સંગ્રહ ‘મર્મર’થી જ થાય છે. અહીં તેઓ ‘ભાષા અને લયને રમાડીને નવું સૌંદર્ય દાખવવા શક્તિમાન કવિ’ તરીકેની ઓળખ પામે છે. ત્રીજા સંગ્રહ ‘સર્ગ’થી એમનો આગવો અવાજ પ્રબળપણે ઊઘડી આવે છે અને તે ઉત્તરોત્તર વધુ દૃઢ થતો રહે છે. ગુજરાતી કવિતાને અનુભૂતિની સચ્ચાઈથી રણકતા અતીતરાગનું કલામય મબલખ પ્રદાન કરનાર તેઓ અનોખા કવિ રહ્યા છે. એમની કવિતામાં શબ્દેશબ્દના સૌંદર્યમૂલ્ય અને વ્યંજકના અંગેની એમની સજગતા, ભાવ અને અભિવ્યક્તિની નજાકત અને સ્પર્શક્ષમતા આંખે ઊડીને વળગે એવી છે. એ બધું તેઓ વિશદતા અને પ્રસાદ જાળવીને કરી શક્યા છે. આવા કવિનાં ઉત્તમ સોનેટોનું સંપાદન થાય તેમાં ઔચિત્ય છે જ.

આ સંપાદનમાં પહેલી નજરે થોડા આંચકા અનુભવ્યા તે વ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. ઉપરણામાં રંગોની પસંદગી-મેળવણી - સમગ્ર ઉઠાવ મનને હરી લેતો નથી. પ્રસ્તાવના વિવરણમૂલક અને વિદ્યાર્થીલક્ષી હોઈ કવિનાં સોનેટોમાં રહેલી ચુસ્તતા, છંદશક્તિ, કલ્પનાશીલતા, અભિવ્યક્તિનો કસબ વગેરે પરત્વે કેન્દ્રિત થઈ શકાયું નથી. અનુક્રમણિકામાંથી પસાર થતાં ‘અક્ષર પગલે’નો ઉલ્લેખ ગાયબ ! તજજ્ઞના ધ્યાનમાં પણ તે ન આવ્યું ? ‘અક્ષરપગલે’ સંગ્રહ કદાચ સંપાદક લગી પહોંચ્યો જ નથી અથવા એમના ધ્યાન બહાર ગયો છે એમ સમજાય છે. કેમ કે એનો સમ ખાવા જેટલો પણ ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. જે-તે સંગ્રહનાં સોનેટ શરૂ થાય ત્યારે મથાળે સંગ્રહનું શીર્ષક શરૂમાં મુકાયું છે, જેમકે ‘મર્મર’, ‘વિસ્મય’, ‘સર્ગ’, ‘અંતરીક્ષ.’ પણ પછી ‘અનુનય’ શીર્ષક નથી. એ પછી ‘મૃગયા’ અને છેલ્લે ‘જાગરણ’ શીર્ષક મળે છે. વચ્ચેનાં ‘શૂળી ઉપર સેજ’, ‘બે અક્ષર આનંદના’, ‘નવાં કાવ્યો’ (એમાં ‘ક્ષણોમાં જીવું છું’નો ઉલ્લેખ નથી !) અને ‘દ્રુતવિલંબિત’ શીર્ષકો નથી. તો ‘અક્ષરપગલે’ તો ક્યાંથી જ હોય ! જોકે જ્યાં

શીર્ષક નથી ત્યાં અતંત્ર રીતે કૃતિની નીચે પુસ્તક કે સામયિકનું નામ લખાયું છે. કામગીરી કંઈ વધુ પડતી ઉતાવળે જ થઈ હશે ? અલબત્ત ‘અક્ષરપગલે’ (૨૦૦૪)માં ગ્રંથસ્થ કાવ્યો અહીં છે જ, પરંતુ તે જે-તે સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તેમાંથી લેવાયાં છે. કૃતિ ૭૩થી ૮૮ ‘અક્ષરપગલે’માં ગ્રંથસ્થ છે, પણ અનુક્રમણિકામાં તે ‘દ્વિત વિલંબિત’ના મથાળા હેઠળ મુકાયાં છે. (૭૬મું ‘વસંતે’ સોનેટ ‘અક્ષરપગલે’માં પ્રથમ પંક્તિને આધારે ‘વૃક્ષે ફૂટી અરુણ કૂંપળ...’ શીર્ષક હેઠળ છપાયું છે. ‘વિદાય વેળાએ મારી કવિતાના વાયકો (જો હોય તો)ને’ – એ સોનેટ ‘અક્ષરપગલે’ અને ‘જાગરણ’ બંનેમાં છે.)

મોટા ભાગની કૃતિઓની નીચે વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખી શબ્દાર્થ અપાયા છે, ક્યાંક નોંધ પણ છે. એમાં મુદ્રણકળાનો લાભ લઈ શકાયો હોત અને છાપકામને ઉઠાવ આપી શકાયો હોત. શબ્દવિવરણમાં એકસૂત્રતાનો અભાવ વરતાય છે. ક્યાંક લિંગ હોય, ક્યાંક વચન, ક્યાંક વિભક્તિ, ક્યાંક સંસ્કૃત હોવાનો નિર્દેશ. એક જ શબ્દનો અર્થ એકથી વધુ પાનાં પર મળી આવે છે, જેમ કે હેષા (૬૧, ૬૨), ભાણ (૬૫, ૭૩), નવાણ (૬૬, ૭૩). સંપાદક પલાશ, કાનન જેવા શબ્દના અર્થ આપે છે, ‘હર’નું વિશેષ અર્થઘટન આપે છે; પણ સ્વન, આતપ્ત જેવા શબ્દના અર્થ આપવા એમને જરૂરી જણાયા નથી. સમ્ – ઊર્ધ્વની જેમ વિધોત (એમાંય છાપભૂલ તો છે જ. વિધોત છપાયું છે.) શબ્દની સમજ આપતા નથી. સમુદ્ધરણ અને સમુદ્ધરાર્થ બંનેના અર્થ આપે છે. આ સંપાદન એક એવો પણ પ્રશ્ન જગાડે છે કે સંપાદન યાંત્રિક રીતે કરવું જોઈએ કે એમાં સંપાદકે પોતાની સામાન્ય સમજનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ ? જેમ કે ‘ગ્રીષ્મ-મધ્યાહ્ન’ (પૃ. ૩) સોનેટમાં બીજી પંક્તિમાં ‘પ્રલંબ’ શબ્દમાં મુદ્રારાક્ષસ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે, છતાં તેનું ‘પ્રલંબ’ કર્યું નથી. ઊલટું તેને તેમ જ રહેવા દઈ પાદટીપમાં આમ સમજાવ્યું છે : ‘પ્રલંબ = સાચી જોડણી પ્રલંબ = વિ. લાંબું !’ પૃ. ૨૧ ઉપર પાદટીપમાં ‘ગરમીની મોસમ (જેઠ અને અષાઢ)’ એવી માહિતી છે ! દરેક સોનેટને મથાળે તેનો પ્રકાર બતાવાયો છે. ‘અજંતા’માં નથી. કવિના સંગ્રહ ‘સંકેત’માં એકેય સોનેટ નથી તેનો ઉલ્લેખ પ્રસ્તાવનામાં થઈ શક્યો હોત. ખરેખર તો પ્રસ્તાવના કવિસમગ્રનો નહીં, માત્ર સંગ્રહસ્થ સોનેટોનો જ આછો-પાતળો પરિચય આપે છે. તેથી ‘ભીનું સમયવન’ જેવા અપ્રતિમ સોનેટના નકશીકામ પર પ્રકાશ પડાયો નથી. ‘આવ્યાં છો તો-’માં પ્રિયા તે કવિતા એમ પણ સૂચિત છે તે દર્શાવાયું નથી. એને કવિતાવિષયક નહીં, પણ પ્રેમવિષયક કવિતા જ ગણાવાઈ છે.

અહીં પસંદ થયેલાં સોનેટોમાં વિષયવૈવિધ્યનો ખ્યાલ રખાયો છે. એ રીતે કવિના ભાવવિશ્વની વ્યાપકતાનો પરિચય થાય છે. કવિની કવિતાની આધારશિલા છે પ્રકૃતિ. તો કેન્દ્ર છે પ્રેમ. આ પ્રેમ પ્રેયસીથી માંડીને મનુષ્ય, પૃથ્વી અને સમસ્ત સૃષ્ટિ સુધી વિસ્તરેલો છે, પણ પ્રકૃતિને મુકાબલે પ્રણયકવિતા ઓછી પસંદ કરાઈ છે એવી છાપ

ઉઠે છે. અલબત્ત પ્રત્યેક સંપાદકની પોતાની સ્વતંત્ર દષ્ટિ - પસંદગી હોવાની. તથાપિ વતનવનના એકાંતોમાં થતી શૈશવની અનુભૂતિને આલેખતું 'શૈશવદર્શન' કે કલ્પના અને કલ્પનની ઉડાનથી દીપ્ત 'અંધારું' (વિસ્મય); પ્રણયવૈફલ્યની અનુભૂતિને તારસપ્તક પર આલેખતું સોનેટયુગમ 'મરણઘડીએ' (સર્ગ) ('સર્ગ'નાં ૧૪માંથી ૪ પસંદ થયાં છે, થોડાં વધુ થાત !); અશ્વારોહીનું પ્રભાવક ચિત્ર આપતું અશ્વારોહી અને અપહરણ' (દ્રુતવિલંબિત); ચૌદે ભુવનને રમણે ચઢાવતું 'ફેરફૂંડડી' કે આગવાં વર્ણ-વિન્યાસથી મન-રથના રૂપક દ્વારા વાર્ધક્યનો અનેરો સાક્ષાત્કાર કરાવતું 'વાર્ધક્યે મનોરથ' (જાગરણ) જેવી કૃતિઓ મુકાઈ હોત ! - એવું પ્રલોભન થાય. ઘણી કૃતિઓ પરસ્પર સ્પર્ધા કરીને સંપાદકને મૂંઝવણમાં મૂકી દેતી હોય છે તેથી એમ તો બનવાનું જ.

'કાવ્યપદાર્થની રઠ અને લગન'વાળા કવિ રચનાના સૌષ્ઠવનું; સંવેદન એક કલાપુદ્ગલ રૂપે શબ્દરૂપ પામે તેનું સતત ધ્યાન રાખે છે ને તેથી એમની પાસે અનેક સંઘેડાઉતાર રચનાઓ મળે છે તેની પ્રતીતિ આ સોનેટો પણ કરાવે છે.

ડાયસ્પોરિક ડિલેમા અથવા દરિયા-પારની દ્વિધા | પ્રીતિ સેનગુપ્તા

વિચાર ઘણા વખતથી આવ્યા કરે, પણ કઈ રીતે શરૂ કરવું તે સમજાય નહીં. વાત છે તો ગુજરાતી લેખન વિશેની, પણ એનો સંદર્ભ જરા જટિલ છે. શું મને જ લાગે છે એ જટિલ ?

ઓકે, તો વાત છે અત્યારે જેને “ડાયસ્પોરા સાહિત્ય” કહીને આગળ કરવામાં આવે છે તેની. શું આ શબ્દદ્વય વિશે બાકીનાં બધાં વિષદ છે ? બાકીનાં એટલે કે મારા સિવાયનાં બધાં. થોડા મહિના પહેલાં મારી એક વાર્તાના વાંચન પછી મેં આ પ્રશ્ન પરિષદના શ્રોતાઓને પૂછેલો કે ડાયસ્પોરા કહો છો ત્યારે શું અપેક્ષિત ગણો છો ? ત્યારે જવાબમાં મને ડાયસ્પોરા શબ્દનો મૂળ અર્થ કહેવામાં આવેલો. પણ એ અર્થ તો હું જાણું છું – વર્ષોથી જાણું છું. મારે તો એ જાણવું છે કે જ્યારે આ શબ્દ ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતી લેખનના સંદર્ભમાં વપરાતો થઈ ચૂક્યો છે ત્યારે એનો અર્થ-વિસ્તાર શું છે ? વળી, જ્યારે ‘ડાયસ્પોરિક (આ શબ્દ અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં હજી નથી આવ્યો લાગતો, પણ હું વાપરવા માંડી છું) સાહિત્ય’નો ઉલ્લેખ થાય છે ત્યારે એની શું વ્યાખ્યા અભિપ્રેત હોય છે ?

એની વ્યાખ્યા બંધાઈ છે ખરી ? એમ હોય તો દરિયા-પાર રહેનારી-લખનારી મને જાણ હોવી ના જોઈએ કે મારી પાસેથી કશી અપેક્ષા છે ખરી ? જો હોય તો એ શી છે તેની મને ખબર ના હોવી જોઈએ ? જો ડાયસ્પોરા સાહિત્ય એટલે દરિયા-પારથી લખાતું સાહિત્ય – આવો સીધો અર્થ થતો હોત તો મને જાણ-સમજણ મળી ગયાં હોત (મારા પ્રવાસ-લેખનના સંદર્ભમાં પણ), પરંતુ આવું સીધું ને સહેલું બન્યું નથી લાગતું.

ને તેથી હું આજીજીપૂર્વક પૂછ્યા કરું છું, આ શબ્દદ્વયની વ્યાખ્યા ને અપેક્ષા શું છે ? કોઈ કહે, દેશ – એટલે કે ઇન્ડિયાવિષયક કથાનક ના જ હોવું જોઈએ. કોઈ કહે, પર-દેશના જીવન વિશે જ લખાવું જોઈએ. કોઈ વળી કહે, પાત્રો દેશી તથા પર-દેશી, એમ બંને બાજુનાં હોવાં જોઈએ. અને વળી, વિષય તથા નિરૂપણ-શૈલીની બાબતે પણ મને અમુક મૂંઝવણ છે.

જે સ્વગત રહેલું છે તેવું થોડુંક અહીં પ્રગટ કરવા માગું છું. ડાયસ્પોરા શબ્દ હું અહીં નહીં વાપરું. દરિયા-પાર શબ્દ ચાલશેને ? વળી, અમે ને તમે, કે અહીંનાં ને ત્યાંનાં – જેવા શબ્દો પણ હું આ લેખન માટે વર્જ્ય ગણું છું. તેથી દરિયા-પાર, પર-દેશ અને દેશ જેવા શબ્દ હું પ્રયોજીશ.

એક, દરિયા-પારનાં લખનારાંએ ઇન્ડિયાવિષયક કથાનક ના જ લખવાં જોઈએ,

એમ જો મનાતું હોય તો મારે આમ કહી સમજાવવું પડે, કે ઘર-ઝુરાપા વિશે તો દરિયા-પાર, કે દેશ-પ્રાંત-શહેર-બહાર, કે ઘરથી દૂર રહેનારાં જ લખી શકે. વિયોગ અને વિચ્છેદનો આ ભાવ મનમાંથી વિમુખ કરવો દુષ્કર છે. અન્ય સ્થાને વસવા ને જીવવા છતાં જે સ્થાન છોડ્યું છે તે જીવમાંથી જતું નથી.

આ સાથે જ, દરિયા-પાર અત્યારે એવા લોકોની સંખ્યા વધતી જાય છે કે જે ઇન્ડિયાથી વિમુખ થઈ ગયેલા હોય, ઇન્ડિયા જવા જ ના માગતા હોય, ને જેમને ઇન્ડિયન કાર્યક્રમો કે મંદિરોમાં પણ રસ જ ન હોય. આ લોકો ગુજરાતી વાંચતા પણ નથી, અને એ લોકો ગુજરાતી લખનારા તો નથી જ. જ્યારે ભાષા સાથેનો (ગુજરાતી)નો સંપર્ક છૂટી જાય છે ત્યારે તે સ્થાન (દેશ) સાથેનું વળગણ પણ નથી રહેતું.

બીજું, ગુજરાતી ભાષા સાથે દરિયા-પારથી જે બધાં હજી પરોવાયેલાં છે તે બધાં ગુજરાતી સંદર્ભ બિલકુલ ખંખેરી નથી જ શકતાં. ઉપરાંત, વાસ્તવિકતા પણ જાણવી પડે, ને તે એ કે દરિયા-પાર વસનારાં પોતપોતાનાં કૌટુંબિક અને પ્રાંતીય જૂથોમાં જ વધારે રત હોય છે. વસવાટના દેશ (પર-દેશ)ના જીવન તથા અન્ય પ્રજાજનો સાથે એમનું હળવું-મળવું, આદાન-પ્રદાન ક્યાં તો નહીંવત્ હોય છે, ક્યાં તો હોતું જ નથી. આથી, સ્પષ્ટ રીતે જ, તદ્દન બિન-ઇન્ડિયન અને પૂર્ણ-પરદેશી રહેણીકરણી અને મનોવિચાર વિશે પ્રમાણભૂત રીતે લખવું દરેક લખનાર માટે શક્ય ના પણ હોય.

દરિયા-પાર જન્મેલી કે ઊછરેલી પેઢી લગભગ સંપૂર્ણ રીતે વસવાટના દેશની બની જતી હોય છે. એ સમજવું, અને માન્ય કરવું અઘરું નથી, કારણ કે એમને માટે આ જ ઘર છે, અહીં જ એમણે સ્થાયી થવાનું છે. એમણે ભિન્ન નહીં, સમાન થવા મથવું પડતું હોય છે. આ યુવા પેઢીનાં વલણ, વર્તન અને જીવન વિશે, ગુજરાતીમાં લખનારાં (મા-બાપો કે દાદા-દાદીઓ) લખી શકે. તો એ દરિયા-પારના જીવનનું પ્રતિબિંબ કહેવાય. અલબત્ત, ઇન્ડિયન કુટુંબો સાથે જોડાયેલું.

ગુજરાતી જ નહીં, ઇન્ડિયન જ નહીં, અન્ય કોઈ પણ સ્થાનેથી આવીને દરિયા-પાર સ્થાયી થયેલાં સર્જકો લખે છે ત્યારે પોતાના દેશનાં જીવન અને એનાં સ્મરણોનો પૂરેપૂરો આધાર લેતાં હોય છે. હું અમેરિકામાં જાણીતાં બનેલાં, ફિક્શનનાં અને દસ્તાવેજી કેટલાંયે પુસ્તકો જોઈ છું તો એ બધાંનાં વિષય-વસ્તુ હોય છે પોતાની માતૃભૂમિ, પોતાના બાળપણના અનુભવો, અથવા તે તે સ્થાનની આજની સ્થિતિ. લખનારાં ભલે ને અમેરિકી, યુરોપી, આફ્રિકી કે અન્ય-ખંડીય હોય.

જાણીતાં બનેલાં ઇન્ડિયનોનાં કેટલાંક નામો જોઈએ – પંકજ મિશ્રા, ચિત્રા બેનરજી દિવાકરુની, ભારતી મુકરજી, અમિતાભ ઘોષ, કિરણ દેસાઈ, વિક્રમ ભટ વગેરે, તો શું જોવા મળે છે ? ઇન્ડિયાનું જ પ્રતિબિંબ. તે પણ ઝુરાપાના ભાવથી મિશ્રિત. દરિયા-પારનાં આ તથા અન્ય લખનારાંનું લેખન એમનો દષ્ટિકોણ નિરૂપે છે જે દેશમાંનાં

લખાણમાં હોય તેનાથી જુદો પડતો જોવા મળે છે. એમનો છે તે દરિયા-પારનો દષ્ટિકોણ છે, એ “ડાયસ્પોરિક ડિસ્કોર્સ” છે.

આમાં અત્યંત સૂચક એવી બાબત છે એ છે કે આ ઇન્ડિયન સર્જકો અંગ્રેજી ભાષામાં લખે છે, નહીં કે પોતપોતાની માતૃભાષામાં. આ બધાં દેશ ને વિદેશોમાં જાણીતાં બન્યાં છે અંગ્રેજી ભાષાના સેવનને કારણે. દરિયા-પાર રહીને માતૃભાષામાં લખવાની પ્રવૃત્તિ રણમાં આંબા ઉછેરવા જેવી ગણાય, અથવા દત્તક લીધેલા બાળકની જતનપૂર્વકની માવજત કરવા જેવી ગણાય.

ત્રીજું, પાત્રો ઇન્ડિયન અને પર-દેશી એમ બંને હોવાં જ જોઈએ, આ બાબતે દરિયા-પારના ગુજરાતી લેખન પર જ ધ્યાન મૂકીએ, તો એક ઉપરછલ્લું સામાન્યીકરણ કરી શકાય કે પરદેશી પાત્રોનાં જીવન-રીતિ અને મનોવિચાર માટે ન્યાય જાણકારી, તેમજ ઊંડો રસ, તથા એમની સાથે ઘનિષ્ટતા બહુ ઓછાંને હશે. આથી પાત્રાલેખન રસપ્રદ અને પ્રમાણભૂત બને કે નહીં, તે વિચારવું પડે.

તદ્દુપરાંત, સામાન્યતયા, સંપર્ક સાધારણ પરદેશી વ્યક્તિઓ સાથે રહેવાનો. પર-દેશના સમાજના વિખ્યાત, ધનિક અને આગળ પડતા લોકો સાથે ઓળખાણ કેટલાંને હોવાની ? હા, કેટલાંકને હોય પણ ખરી, પણ એમાંનાં પાછાં ગુજરાતીમાં લખનારાં પણ હોવાનાં કે ? સાધારણ જાણેલું કે વાંચેલું હોય તે પરથી કોઈ પાત્ર બનાવી શકાય તો ખરું, પણ તે કદાચ સ્કેચ રૂપે. આખી નવલકથા આ રીતે લખી શકાય ખરી ?

નવલકથાનો ઉલ્લેખ હમણાં ભગતભાઈ શેઠ પાસેથી સાંભળ્યો. એ અહીં અમેરિકામાં ફરવા-મળવા આવ્યા હતા, ત્યારે એક વાતચીત દરમિયાન એમણે કહ્યું, “અહીંથી (એટલે કે દરિયા-પારથી) હજી આપણને સારી નવલકથા નથી મળી.” બરાબર એક પ્રકાશકને થાય તેવું નિરીક્ષણ, ખરું કે નહીં ? આ બાબત માટે મારી જે કંઈક સમજણ છે તે આમ છે. અમેરિકામાં અત્યારે વસતાં ગુજરાતીઓમાંનાં મોટા ભાગનાંને અહીં આવ્યે ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષ થયાં. એમાંનાં પહેલાં વીસ, ને કદાચ પચીસ પણ, વર્ષો સ્થાયી થવા માટેની મહેનત-મથામણમાં, તેમજ સંતાનોના ઉછેર પાછળ ક્યાંયે વીતી જતાં હોય છે.

શરૂઆતનાં એ વર્ષો દરમિયાન તો કોઈને જાણે ઊંચું જોવાનો ટાઈમ મળતો નથી. અમેરિકામાંના ગુજરાતી લેખનની તવારીખ તરફ કોઈ નજર કરે તો જણાશે કે છેલ્લાં લગભગ દસ-પંદર વર્ષથી અહીં આ લેખન-કામ થઈ રહ્યું છે. લખનારાં ધીરે ધીરે વધારે અને જુદા જુદા પ્રકારોમાં લખવાના પ્રયત્ન કરતાં થયેલાં જણાય છે. છતાં, નવલકથા લખનારાં કેટલાં હોય ? ક્યાંય પણ ? દરિયા-પારથી નવલકથા લખી હોય તેવાં બે-ત્રણ જણ જરૂર છે. નાનપણથી આજ સુધીમાં અસંખ્ય વાંચી હોય તેવાં અનેક હોય, પણ તેથી કરીને એક સારી કૃતિ લખતાં બધાંને આવડી જવાની નથી.

ચોથું, દરિયા-પારના લેખનમાં જો પર-દેશને લગતા વિષયોની અપેક્ષા હોય તો મારા મનમાં પ્રશ્ન છે કે એવા વિષયો ગુજરાતના વાચકોને ગમશે ? એમાં રસ પડશે ? એમાં અમુક સંદર્ભ આવવાના, કે જગ્યાઓ તથા વ્યક્તિઓનાં નામ આવવાનાં, તે વાચકોને પકડાશે ? ગમશે, રસદ્યોતક લાગશે ? વળી, વાચકની ચેતનામાં પર-દેશને અંગે ખોટી છાપ ઊભી ના થવી જોઈએ. સાહિત્યની એક કૃતિમાં કોઈ પણ સ્થાન, કે પર-દેશની સમગ્રતાનું દર્શન મેળવી ના શકાય. પર-દેશીઓને અને ભારતીયોને પરસ્પરની વાસ્તવિકતા આશ્ચર્ય અને આઘાત પમાડવાની, તેથી પરસ્પરનાં જીવનનાં સમીકરણોની જાણકારી વ્યાપક રૂપે હોય તે આવશ્યક છે.

પાંચમું, નિરૂપણ ઉપરાંત શૈલી અંગે પણ હું મૂંઝાઉં છું. જો પર-દેશી પાત્રોનું નિરૂપણ કરીએ તો એમના સંવાદો કઈ ભાષામાં મૂકવાના ? ગુજરાતીમાં ચાલે ? તો એ પાત્ર ખાતરીલાયક બનશે ? કે સંવાદો અંગ્રેજીમાં હોવા જોઈએ ? તો એ અંગ્રેજી લિપિમાં લખવાના, કે ગુજરાતી લિપિમાં ? કઈ રીતે એ વાંચનમાં દખલ રૂપ નહીં લાગે ? કે કથાનકમાં રસભંગ નહીં કરાવે ? આ પ્રશ્નોના જવાબ પણ મને અભ્યાસીઓ પાસેથી મળ્યા નથી.

ગુજરાતી લખાણોમાં જ્યારે અંગ્રેજી સંવાદો ગુજરાતીમાં વાંચવા પડે છે ત્યારે અને અંગ્રેજી લિપિમાં મુકાયેલા હોય છે ત્યારે પણ, હંમેશાં ખટકે છે. એક કારણ એ કે અંગ્રેજી લગભગ હંમેશાં ખોટું હોય છે – સ્પેલિંગ, વ્યાકરણ તેમજ ઉચ્ચારોની રીતે અને હમણાંથી ઉચ્ચારોની બાબતે એક એવી બેદરકારી સાંભળું છું કે કાન ખરી પડવા ઇચ્છે છે. ગુજરાતીમાં તો ભલભલા લોકો – સર્જકો અને સ્કોલરો પણ – “શ”નો “સ” બોલતા થઈ જ ગયા છે. ને હવે એ જ લોકો અંગ્રેજી ભાષાના “શ” ધ્વનિને પણ “સ” ધ્વનિ બનાવી દેવા માંડ્યા છે. દા.ત. શનિવાર તો સનિવાર બની ગયેલો હતો જ, પણ હવે ‘શાવર’ (વરસાદ કે સ્નાન) પણ ‘સાવર’ (ખાટું) બનેલો છે.

પોતાની ભાસાનું જે થવાનું હસે તે થસે, પણ બીજાંની ભાસાને પણ બગાડવાની ? આ તો ભવિષ્ય માટે બહુ નિરાસાજનક બનસે, અથવા સ્પોરલિ વૈરિ સેમફુલ, એન્ડ સોક્રિન્ગ જેવું ગણાસે... વગેરે.

ગુજરાતીમાં લખીએ ત્યારે પાત્રોને અનુરૂપ ભાષાના સંવાદો આપણે મૂકી શકીએ છીએ. અન્ય-દેશીય પાત્રો નિરૂપાયાં હોય ત્યારે એમને જુદી જુદી બોલી કે વાક્યઘટનાં વાક્યો કેવી રીતે મૂકવાં ? મારાં અમેરિકન મિત્રો પાસેથી મેં સાંભળ્યું અને જાણ્યું છે તે પ્રમાણે અમેરિકી (તેમજ અન્ય) અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તળપદી કહી શકાય તેવી બોલી હોય છે, અને રોજિંદી વાતચીતમાંથી વપરાશમાં આવેલા વિશિષ્ટ શબ્દ-પ્રયોગો પણ હોય છે. અમેરિકામાં ફરતાં રાજ્યે રાજ્યે અંગ્રેજી જુદું બનતું જણાશે, અને સંભળાશે.

પાત્રાલેખનની આવશ્યકતા મુજબ જો આવી બોલી કે શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે

તો એમની સમજૂતી પણ કોઈક રીતે આપવી પડે, નહીં તો ભાષાની એ છટાઓ (ગુજરાતી) વાચકને સમજાશે નહીં, બલ્કે કંટાળો આપશે. આવાં શબ્દો ને વાક્યો અંગ્રેજી લિપિમાં જ લખવાં પડે, નહીં તો એ યથાર્થ કઈ રીતે બને ? તો પછી, ફરી એ પ્રશ્ન કે ભાષાની આ ભેળસેળ રસપ્રદ બનશે ને ?

મનની આવી મૂંઝવણો ઉપરાંત મારું માનવું એમ છે કે દરિયા-પારથી થતા લેખનને માટે આટલું ઝટપટ એક લેબલ ના લાગી ગયું હોત તો મારું થાત. દરિયા-પારનાં પર, કદાચ, ખાસ ઇમ્પ્રેશન પાડવા માટેનું એક પ્રેશર પડ્યું છે, પણ આવા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર-ઉકેલ નથી મળ્યા. કે પછી આવી બહુ કશી ચિંતા કર્યા વગર વહેતાં રહેવાનું પાતળા પ્રવાહમાં ?

લેખકની ખુમારી | કુલીનચંદ્ર પો. યાજ્ઞિક

ઇંગ્લેન્ડના ૧૮મી સદીના પ્રખર વિદ્વાન ડૉ. જહોન્સન (૧૭૦૯-૧૭૮૪) અંગ્રેજીના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર અને વિખ્યાત કોશકાર હતા. નાની વયથી એક જ આંખે ભાગતા ડૉ. જહોન્સન હૃષ્ટપુષ્ટ હતા. અને નબળું સ્વાસ્થ્ય પણ અજેય આત્મબળ ધરાવતા. એમના નિબંધો, સાહિત્યિક વિવેચનો વગેરે લખાણો ઉપરાંત કોફી હાઉસમાં મિત્રમંડળમાં તેમના વાર્તાલાપો અને સંવાદોથી તે વિખ્યાત છે. એ અગાધ જ્ઞાની, નિર્ભય સ્પષ્ટવક્તા હતા અને રમૂજ અને હાજરજવાબી (‘રિપાર્ટી’)ના સ્વામી હતા. એમનું સાક્ષરજીવન એમના વિખ્યાત ચરિત્રકાર જેમ્સ બોસ્વેલના પુસ્તક ઉપરથી તાદૃશ થાય છે.

ડૉ. જહોન્સનનો શબ્દકોશ એના વ્યાપક અને એની લાક્ષણિક શૈલી માટે આજેય વખણાય છે. ૧૮૨૮માં ઓક્સફર્ડ ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી પ્રગટ થઈ ત્યાં સુધી (લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી) તે આધારભૂત ગણાતો હતો. એમણે તે એકલે હાથે તૈયાર કર્યો હતો. તે સમયના સાહિત્યકાર અને સાહિત્યપુરસ્કર્તા તથા સમાજમાં વગદાર ઉમરાવ લોર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડે શરૂઆતમાં ડૉ. જહોન્સનને કૈંક સૌજન્ય બતાવી પાછળથી તેમની અવગણના કરી અને પછી પાછો તેમનો શબ્દકોશ પ્રગટ થયો ત્યારે તેને જાહેરમાં વખણ્યો, ત્યારે ડૉ. જહોન્સને તેમના ઉપર લખેલા વિખ્યાત પત્રમાં તેમની ખુમારી અને તેમનું સ્પષ્ટવક્તૃત્વ પ્રગટ થાય છે.

ડૉ. જહોન્સનનું ગદ્ય અઘરું હતું. મોટા મોટા શબ્દો અને લાંબાં લાંબાં વાક્યો. તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર તેમની જ શૈલીમાં કરીએ તો દુર્બોધ બને. શક્ય તેટલી સરળ, બોલચાલની ગુજરાતીમાં ઉતારવું જોઈએ. અહીં એક પ્રયત્ન સાદર છે – એવી આશા સાથે કે ગરવી ગુર્જરીના સારસ્વતો પણ પ્રસંગોપાત્ત આવું ખમીર બતાવે.

બીજું આશ્ચર્ય. લોર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડને આ પત્ર એટલો ગમ્યો હતો કે તેમણે તેને

મઢાવીને દીવાનખાનામાં રાખ્યો હતો. આપણા સખી દાતાઓ અને આગેવાનો માટે આ એક ઉદાહરણ છે.

સપ્ટેમ્બરમાં તેમની ૩૦૪મી જન્મજયંતી આવે છે તે પ્રસંગે આ પ્રસ્તુત છે.

*

માય લોર્ડ,

‘ધ વર્લ્ડ’ના માલિકે મને હમણાં જણાવ્યું છે કે મારા શબ્દકોશની જનતાને ભલામણ કરતા બે લેખો આપ નામદારના લખેલા હતા. આવો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ એક મોટું સન્માન ગણાય; પણ મહાન માણસો પાસેથી કૃપાદાન મેળવવા હું ટેવાયો નથી, તેથી તેને કેમ આવકારવું તે, અથવા તેને માટે કયા શબ્દોમાં આભાર માનવો તે હું બરાબર જાણતો નથી.

અગાઉ જ્યારે આપ નામદારની મેં પહેલી વાર મુલાકાત લીધી ત્યારે મળેલા જરા જેટલા પ્રોત્સાહનથી બીજા સામાન્ય માણસો માફક આપની મોહક શાલીનતાથી હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો હતો. અને મારી જાતને વિશ્વવિજેતા માન્યા વગર હું રહી શક્યો નહિ. અને મેં માન્યું કે સારી દુનિયા જેને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેવી મહેર મારા ઉપર પણ થશે. પણ મને સમજાયું કે મારી હાજરી એટલી ઓછી આવકાર્ય હતી, કે ન મારું સ્વમાન કે ન તો મારી નમ્રતા મારી ઉપસ્થિતિ ચાલુ રાખવા દે. જ્યારે એક વાર આપ નામદારને જાહેરમાં સંબોધન કર્યું, ત્યારે એક નિવૃત્ત અને નિરાડંબરી સંશોધક ધરાવી શકે તેવી બધી જ ખુશ કરવાની કળા મેં વાપરી નાખી હતી. મેં મારાથી થઈ શકે તે બધું જ કર્યું હતું અને પોતાનું બધું જ – પછી તે હકીકતમાં ગમે તેટલું ઓછું હોય તોપણ – અવગણના પામે ત્યારે કોઈ મનુષ્ય રાજી થતો નથી.

નામદાર ! આપના પ્રતીક્ષાખંડમાં હું આપની વાટ જોયા કરતો, અથવા આપને દરવાજેથી મને પાછો વાળવામાં આવતો, તેને સાત વર્ષ વીતી ગયાં છે. આ સમય દરમિયાન મારું કામ હું મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી ધકેલ્યા કરતો હતો. તે મુશ્કેલીઓની ફરિયાદ કરવી નિરર્થક છે. હવે આ કામ છેવટે પ્રગટ કરવાને આરે લાવીને મૂક્યું છે – તેમાં કશી પણ સહાય વગર, પ્રોત્સાહનના એક પણ શબ્દ વગર, અથવા એક પણ માયાળુ સ્મિત વગર. આવી વર્તણૂકનો મેં અંદેશો રાખ્યો ન હતો, કારણ અગાઉ મને કદી કોઈ પેટ્રન સાંપડ્યો ન હતો.

(અહીં એક પુરાણો લેટિન સંદર્ભ ટાંક્યો છે.)

નામદાર ! પેટ્રન કોને કહેવાય ? પાણીમાં પડેલો કોઈ માણસ જીવ બચાવવા તરફડિયાં મારતો હોય ત્યારે તેના તરફ લાપરવાહીથી જોયા કરે, અને એ કિનારે પહોંચે ત્યારે તેના પર સહાયનો ભાર લાદે, તેને જ પેટ્રન કહેવાય, નહિ ? આપે મારા પ્રયત્નની નોંધ લેવા કૃપા કરી, તે વહેલી આવી હોત, તો હૂંફાળી લાગત, પણ હવે તે એટલી

મોડી પડી છે કે હવે હું ઉદ્દાસીન છું અને તેથી તેનો આનંદ માણી શકતો નથી. હવે એકલવાયો છું અને બીજાને કહી શકતો નથી અને જાણીતો થઈ ચૂક્યો છું અને મને એની જરૂર નથી.

મને જ્યારે કોઈ ફાયદો થયો નથી, ત્યારે હું કોઈ આભાર પણ ન માનું અથવા વિધાતાએ પોતે એકલપંડે પહોંચી વળવાની આપેલી શક્તિ માટે મને કોઈ પેટ્રનનો આધાર હતો એમ જનતા માને તે મને પંસદ ન હોય, તો તે મારા પક્ષે હતાશાભરી તોછડાઈ માની લેવાશે નહિ, એવી હું આશા રાખું છું.

અત્યાર સુધી વિદ્યાના કોઈ પણ આશ્રયદાતા સિવાય મેં મારું કામ ચાલુ રાખ્યું છે, ત્યારે તે કેંક ઊણપ સાથે પણ પૂરું કરી શકાય તો તેવી ઊણપથી હું નાસીપાસ નહિ થાઉં, કારણ કે હું અતિઆનંદ અને ગર્વથી જે આશાભર્યું સ્વપ્ન જોતો હતો તેમાંથી ઘણા સમય પહેલાં જાગી ગયો છું, જેમાં હું એક ગર્વ અને આનંદથી ગરકાવ હતો.

નામદાર ! આપ નામદારનો અત્યંત વિનમ્ર, અત્યંત આશાંકિત સેવક,

સે. જહો.

૧૮

ભૂલસુધાર

‘પરબ’ (ઓગસ્ટ ’૧૩)માં શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાના લેખ ‘ટૂંકી વાર્તામાં વાતાવરણ : વીનેશ અંતાણીની વાર્તાઓ’ના અંતે નીચેના બે ફકરા ઉમેરીને વાંચવા વિનંતી. —

જોઈ શકાશે કે અહીં સ્થળ, પાત્રસંવેદન સાથે સંકળાઈને તેને અભિવ્યક્ત કરે છે પરંતુ એ ભાવકના અનુભવનું ઉપાદાન બનતું નથી. આમ એ વાર્તામાં ‘વાતાવરણ’ રચતું નથી. સ્થળ ઇન્દ્રિયગમ્ય હોય છે; વાતાવરણ ગમ્ય હોય છે, ઇન્દ્રિયગમ્ય નહિ.

ઘટનાની ચોટ, અંતમાં સંધાતી ચમત્કૃતિ, હૃદયમાં જગા કરી લેતું ચરિત્ર : ટૂંકી વાર્તા કેટકેટલી રીતે યાદ રહી જતી હોય છે ! ... પણ વાતાવરણ, એ કદાચ શ્વાસમાં ભળી જઈને ભીતર ઊતરી જતું અનુભૂત તત્ત્વ છે ! ભાવકને એક અનુભવમાં એ મૂકે છે. અને બદલાયેલી રુચિના ભાવક માટે કશો બોધ કે સંદેશ કે એવું કંઈક ગ્રહણ કરવાને બદલે આવા કોઈ અનુભવમાં મુકાવું વિશેષ રુચિકર નીવડે છે, જેમાં કૃતિ વાંચી લીધા પછી પણ એની મોજૂદગી હોય.

ભૂલસુધાર-નોંધ

ઓગસ્ટ ૨૦૧૩ના 'પરબ'ના આવરણ પર છપાયેલી ઇમેજ મૂળે સપ્ટેમ્બર માસના અંક માટે હતી (એ શિલ્પકૃતિના કલાકાર સોમનાથ હોડ (૧૯૨૧-૨૦૦૬) છે.) આસ્વાદનોંધ સાથે એ ઇમેજનું વાંચન કરતી વખતે ભાવકોને મૂઝવણ થઈ તે બદલ હું બંને કલાકારોની તેમજ આપ સહુ વાચકોની ક્ષમા યાચું છું. આ અંકે જ્યોતિ ભટ્ટ સંદર્ભે લખાયેલી નોંધ ટૂંકાવીને પીયૂષ ઠક્કરે મોકલી છે, એ પ્રકાશિત કરીએ છીએ. આવતા મહિને કલાકાર સોમનાથ હોડની અન્ય કૃતિ સાંકળીને શ્રી પીયૂષ ઠક્કર વિગતે આસ્વાદ નોંધ આપશે.

- તંત્રી

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

પાક્ષિકી

સંયોજક દીવાન ઠાકોર : તા. ૫-૯-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૬ વાગે શ્રી ઊર્મિ પંડિતનું વાર્તાપઠન.

તા. ૧૯-૯-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૬ વાગે શ્રી મોહન પરમારનું વાર્તાપઠન અને આસ્વાદ.

એનીબહેન સરૈયા પ્રોત્સાહ નિધિ અંતર્ગત

સંયોજક પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રજ્ઞા પટેલ. તા. ૧૬-૯-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૪.૦૦ કલાકે લેખિકા ગોષ્ઠિ કાર્યક્રમમાં બહેનોએ લખેલી કૃતિનું વાચન અને આસ્વાદ.

વિશ્વકવિતાકેન્દ્ર

તા. ૪, ૧૧, ૧૮, ૨૫-૯-૨૦૧૩ના રોજ બુધસભા સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાનશ્રેણી-૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત તા. ૫-૮-૨૦૧૩ના રોજ ‘સાહિત્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યાન શ્રેણી-૨’નું આયોજન કર્યું હતું. જેમાં યુ.એસ.એ.ના ફિલાડેલ્ફિયામાં પેન્સિલ્વેનિયામાં ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક ડૉ. બાબુ સુથારે ‘દેરિદાના અનુસંચનાવાદ’ પરની પરિચર્યામાં સાહિત્ય અને ફિલોસોફી પર ચર્યા કરી હતી. વક્તવ્યમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, આપણી ભાષામાં અનુસંચનાવાદની પ્રથા નથી, આ પ્રકારની થિયરીને ધર્તિંગ જેવી માનવામાં આવે છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાની દેરિદાની વાત કરતાં કહ્યું હતું કે ઇટાલી, જર્મની, ફ્રાન્સ જેવા દેશોમાં આ પ્રકારના કોમ્યુનિટી આઈડિયા પર કામ થઈ રહ્યું છે. કોમ્યુનિટી આઈડિયાનું ઉદાહરણ આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, ‘આપણા સાહિત્યમાં સુદામા ચરિત્રમાં આ વિષયનું એક શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે, જેમાં મિત્રતા મિત્રતા નથી. કૃષ્ણ એવું વિચારે છે કે, મારી પાસે જે છે એ બધું જ સુદામા પાસે હોવું જોઈએ, પરંતુ શું સુદામા આવું વિચારી શકે કે, મારી પાસે જે છે એ બધું જ કૃષ્ણ પાસે હોવું જોઈએ?’ આ ઉપરાંત તેમણે યુરોપમાં દેરિદા પછીના ફિલોસોફીના માહોલની વાત કરી હતી.

ફિલોસોફીની આજની સ્થિતિ અંગે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે ‘છેલ્લી સદીમાં બે વિશ્વયુદ્ધો મળીને આપણી સાથે ઘણી ઘટનાઓ બની ગઈ છે. હાલ તો આ વિશ્વયુદ્ધોને પણ ભુલાવી દે એવી સ્થિતિ માર્કેટની છે. આમ આપણાં માનસ પર કેપિટાલિઝમ છવાઈ ગયું છે. ત્યારે સાહિત્ય પણ વાસ્તવિકતાની ડિમાન્ડ કરે છે.’ આ વક્તવ્યમાં બાબુ સુથારે માયાસુખ, બાલકિલ્લ, બર્નાડ સ્પિન્ડર, સાર્ત્ર અને હેરિંગર વગેરે ફિલોસોફોર્સ વિશે રસપ્રદ ચર્યા કરી હતી. અજય રાવલે વક્તાશ્રીનો વિગતે પરિચય કરાવ્યો હતો. પાડલ કંદર્પ દેસાઈએ સંચાલન સાથે સરસ ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. વ્યાખ્યાનના અંતે ઉપસ્થિત સાહિત્યરસિકોએ ફિલોસોફી વિશેના વિવિધ સવાલોનાં સમાધાન પણ મેળવ્યાં હતાં.

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વપ્રમુખ શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના જન્મદિવસ નિમિત્તે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ભોળાભાઈના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા તા. ૭-૮-૨૦૧૩ના બુધવારે સાંજે ૫.૩૦ કલાકે રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં શ્રી ભોળાભાઈ

પટેલના જન્મદિવસે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં આ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

કાર્યક્રમના પ્રારંભે ભોળાભાઈના જીવન પર આધારિત ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ ‘ભોળાભાઈ પટેલ – સર્જક અને સર્જન’ દર્શાવવામાં આવી હતી. જેમાં ભોળાભાઈ પટેલનો સાહિત્યિક પરિચય મળે છે. પ્રારંભે નીતિન વડગામાએ ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે, ભોળાભાઈને ઉમાશંકર પ્રત્યે વિશેષ લગાવ હતો. શિરીષ પંચાલે વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહ સંપાદિત ‘અક્ષર શઃ ઉમાશંકર’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં ભોળાભાઈએ ઉમાશંકર જોશી વિશે લખેલા લેખોના સંપાદન વિશે વિગતે ચર્ચા કરી હતી. વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહે સંપાદક તરીકે વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું હતું કે ‘મારું એ દુર્ભાગ્ય છે, કે તેમના અવસાનના બે દિવસ પહેલાં હું બનારસ ગયેલો. તેમણે તેમના અંતિમ ત્રણ દિવસોમાં લખેલા પત્રોમાં તેમણે ટાગોર, કાલિદાસ અને ઉમાશંકર પરનાં પુસ્તકો પૂરાં કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. જેમાં ઝડપી અને સૌથી સરળ કામ ઉમાશંકર પરનું હોવાથી અમે પ્રથમ આ પુસ્તકના સંપાદનનું કાર્ય હાથ ધર્યું. યજ્ઞેશ દવેએ ભોળાભાઈ પટેલ સાથે કરેલી મુલાકાતના લેખોનું પુસ્તક ‘અંતરંગ બહિરંગ’ વિશે વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું હતું કે, ભોળાભાઈ ફેડરલ ગવર્નમેન્ટના સભ્યની જેમ સર્વમાન્ય હતા. તેમનું સાહિત્યનું ખેડાણ આજાનબાહુ જેવું હતું. જેમાં તેમનો જમણો હાથ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યને અડતો હોય તો, ડાબો હાથ જર્મન કે અંગ્રેજી સાહિત્યને અડતો હોય અને વચમાં ગુજરાતી, બંગાળી, અસમી અને ઉડિયા જેવી ભાષાઓ આવે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. બિંદુ ભટ્ટે સરસ સંચાલન સાથે ગુરુ ભોળાભાઈ પટેલ સાથેનાં સંસ્મરણોને યાદ કર્યાં હતાં. આ પ્રસંગે ‘અક્ષરશઃ ઉમાશંકર’ અને ‘અંતરંગ બહિરંગ’ પુસ્તકોનું લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત તા. ૧૯-૮-૨૦૧૩ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે લેખિકાઓની એક બેઠક યોજાઈ હતી. જેમાં ઉપસ્થિત બહેનોએ પોતાની સ્વરચિત અપ્રકાશિત કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું. કૃતિવાંચન પછી રસપ્રદ પ્રશ્નોત્તરી પણ કરવામાં આવી હતી.

આ બેઠકમાં સર્વશ્રી ડૉ. લીનાબહેન ત્રિવેદીએ પંખીજગતની સંવેદના દર્શાવતી બાળવાર્તાનું, માલિનીબહેન શાસ્ત્રીએ બે બાળકાવ્યોનું, રસીલાબહેન કડિયાએ ‘છેકો’ કૃતિનું, દીનાબહેન પંડ્યાએ ‘ઘરવખુ’ વાર્તા અને ભારતી સોનીએ ‘જંગલમાં મંગલ’ બાળનાટકનું વાંચન કર્યું હતું.

પ્રજ્ઞા પટેલ

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૨૫-૭-૨૦૧૩ના રોજ અભિમાન્યુ આચાર્ય અને સાગર શાહે 'માર્ગો વાલ્કો સુપર માર્કેટ'માં અનૂદિત કૃતિ વાંચી હતી. જેમાં ઉપભોગવાદી બજારતંત્રની ભીંસમાં ભીંસાતા માણસની કથા ઘણી રસપ્રદ રીતે કહેવાઈ હતી. અનુવાદ સરસ રીતે કર્યો હતો તેથી કથા દરેકને સ્પર્શી ગઈ હતી.

તા. ૧-૮-૨૦૧૩ના રોજ પૂજા તત્સત્ 'સ્વીષ્ઠ ઓફ' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. જેમાં ઘર છોડી ગયેલા પતિની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીની મનોવેદનાનું સુંદર ચિત્રણ થયું હતું. વાર્તાની શૈલી અને સૂક્ષ્મ અવલોકનોએ વાર્તાનું મહત્ત્વ વધાર્યું હતું.

તા. ૧૫-૮-૨૦૧૩ના રોજ હસમુખ રાવલે નિબંધ 'એક પગલું આકાશમાં'નું પઠન કર્યું હતું. જેમાં પોતાના પ્રથમ વિમાની પ્રવાસનું ભાગ્યે જ રજૂ થયું હોય એવું સરસ વર્ણન સાંભળવા મળ્યું ભાવકોએ નિબંધની પ્રશંસા કરી હતી.

દીવાન ઠાકોર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુડતાલીસમા અધિવેશનનું આયોજન એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજના યજમાનપદે આણંદ મુકામે તારીખ : ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૧૩ના ત્રણ દિવસ યોજાશે.

અધિવેશન સ્થળ : એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ

ઉદ્ઘાટન સમારંભ : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૩ મંગળવાર,

બેઠક પહેલી : કવિતા - સાહિત્યસ્વરૂપ - કેફિયત. તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૩
મંગળવાર, બપોરે ..

અધ્યક્ષ : માધવ રામાનુજ

વક્તા : છાંદસ : હરીશ મીનાશ્રુ

ગીત : મનોહર ત્રિવેદી,

ગઝલ : જલન માતરી

બેઠક બીજી : આસ્વાદ બેઠક : રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાઓ

તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૩ મંગળવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૦૦

અધ્યક્ષ : ધીરુ પરીખ

સંયોજક : પરેશ નાયક

તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવારના રોજ સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની નવી/જૂની મધ્યસ્થ સમિતિ અને

કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

બેઠક ત્રીજી : વિવેચન-સંશોધન

તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવાર

સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

અધ્યક્ષ : અજિત ઠાકોર

વક્તાઓ : હર્ષવદન ત્રિવેદી, હસિત મહેતા, રાજેશ પંડ્યા

બેઠક ચોથી : પરિસંવાદ : શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સાહિત્ય તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવાર,

બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

અધ્યક્ષ : આર. બી. શાહ

વક્તાઓ : શિક્ષણ અને સાહિત્ય : ધવલ મહેતા

સમૂહ માધ્યમ અને સાહિત્ય : રઘુવીર ચૌધરી

સાહિત્યના પ્રસારના પ્રશ્નો : સુદર્શન આયંગર

બેઠક પાંચમી : યજમાન સંસ્થા આયોજિત કાર્યક્રમ

તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવાર, રાત્રે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

બેઠક છઠ્ઠી : સમાપન બેઠક તા. ૨૬-૧૨-૧૩ ગુરુવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૦૦

– ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક

– ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

– બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓને ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે.

વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ ભરવાની રહેશે (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે)

ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૧૩ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

□

સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમનો ૩૨મો વાર્તાશિબિર

શ્રીમતી કલ્પનાબહેન અને જિતેન્દ્રભાઈના યજમાનપદે અતિથિમંદિર, મુનિસેવા આશ્રમ, ગોરજમાં તા. ૧૦ અને ૧૧ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૩ના રોજ સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમનો ૩૨મો વાર્તાશિબિર સંપન્ન થયો. સંયોજકશ્રી સુમન શાહે ૩૨મા વાર્તા શિબિરની ભૂમિકા અને સુ. જો. સા. ફો.ના ઉદ્દેશોની વાત કરી શિબિરનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમના માર્ગદર્શનમાં સર્વશ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, સંજય ચૌહાણ, પ્રભુદાસ પટેલ, નીતિન ત્રિવેદી, ધનરાજ કોઠારી, અજય ઓઝા, કલ્પના જિતેન્દ્ર, વિપુલ વ્યાસ, જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, રામ મોરી, જિજ્ઞેશ જાની, મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, સાગર શાહ, અભિમાન્યુ આચાર્ય, સંજય ચૌધરી, જનક રાવલ, ભારતીબહેન દલાલ વગેરેએ પોતાની અપ્રગટ વાર્તાઓ રજૂ કરી હતી અને બધા જ સર્જકોએ ટૂંકી વાર્તાના અનુલક્ષમાં પૂરી સતર્કતાથી વિશદ ચર્ચાઓ કરી હતી. સુમન શાહે ૩૨મા વાર્તા શિબિરની ભૂમિકા અને સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમના ઉદ્દેશોની વાત કરી શિબિરનો પ્રારંભ કર્યો હતો.

કવિસંમેલન

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભામાં ચાલતી બુધસભાના કવિઓનું સંમેલન તા. ૨૪-૭-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૨. વ. દેસાઈ હોલમાં યોજાયું હતું. આ કવિસંમેલન ખલિલ ધનતેજવીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયું હતું. રશીદ મીરે સ્વાગત કરીને બુધસભાની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. આ કવિસંમેલનમાં સર્વશ્રી ભરત ભટ્ટ પવન, મનહર ગોહિલ, દિના શાહ, હસમુખ શાહ, કીર્તિકાન્ત પુરોહિત, રશીદ મીર, ખલીલ ધનતેજવી, મહેશ બ્રહ્મભટ્ટ, દિનેશ ડોંગરે નાદાન, વિરંચિ ત્રિવેદી વગેરે ૨૫ કવિઓએ કવિતાપઠન કરીને શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દીધા હતા.

વ્યાખ્યાનો

શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું 'પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ' વિશે વક્તવ્ય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન-શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે 'પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ' વિશે વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું હતું કે, આપણા ઉત્તમ સર્જકોમાં એક તે પ્રેમાનંદ. ઉમાશંકરે કહેલું કે ગુજરાતી ભાષાએ પોતાનું હૃદય બે સર્જકો આગળ ખોલ્યું છે. તેમાંના એક તે પ્રેમાનંદ. પ્રેમાનંદ પાસે વાલ્મિકી વ્યાસની રામાયણ, મહાભારતની પરંપરા તો પૌરાણિક ગ્રંથોની ભાગવતાદિની પરંપરા હતી. તે આત્મસાત્

કરીને ભારતીય સંસ્કાર તેમજ સંસ્કૃતિની ભૂમિકા પર રહીને તેમણે ભગવાન, ભક્ત અને ભક્તિની અનેક કથાઓ આપી છે.

શ્રી પ્રકાશ ન. શાહનું ‘આચાર્ય કૃપાલાની સવા શતાબ્દીએ’ વિશે વક્તવ્ય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે ‘આચાર્ય કૃપાલાની સવા શતાબ્દીએ’ વિશે વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે, કૃપાલાની એમ કહેતા કે હું બહુ મહત્વાકાંક્ષી નથી. ભ્રષ્ટાચાર સામે કામ કરી શકાય તેવું કામ કૃપાલાની માગતા તેની જવાબદારી લઉં. કેટલાક માણસોમાં મૌલિક વિચારોની આવડત હોય છે. કૃપાલાની હિમાલય ભ્રમણાના શોખીન હતા. ભોગીલાલ ગાંધીએ કૃપાલાનીને અવધૂત તરીકે ઓળખાવ્યા છે. કૃપાલાનીને ગરીબો માટે સાચો પ્રેમ અને લાગણી હતા. તે ભગવદ્દેહ્ય માણસ હતા.

શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરનું ‘હાસ્ય દ્વારા જીવનદર્શન’ વિશે વક્તવ્ય

તા. ૧૪-૮-૨૦૧૩ના રોજ ‘વિશ્વકોશભવન’માં ‘હાસ્ય અને જીવનદર્શન’ વિષય પર શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ, નિરંજન ત્રિવેદી, પુ. લ. દેશપાંડે વગેરે હાસ્યકારોની રચનાઓ દષ્ટાંતો સહિત રજૂ કરી હસતાં-હસાવતાં હાસ્યરસની કૃતિઓમાં જીવનનું પ્રતિબિંબ કેવું ઝિલાય છે તેની વાત કરી હતી.

ઉદયપુરમાં ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘મીરાં સમારોહ’ પ્રસંગે બીજ વક્તવ્ય આપ્યું

રાજસ્થાન સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ઉદયપુર ખાતે આયોજિત ‘મીરાં સમારોહ’માં શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈએ બીજ વક્તવ્ય આપતાં કહ્યું કે, મીરાંબાઈ એ આપણી રાષ્ટ્રીય ધરોહર છે. મીરાંએ સામંતયુગમાં વિદ્રોહી નારી તરીકે રાજસત્તા સામે બળવો કરીને વિધવા થયા પછી પણ સતી નહીં થવાનું પસંદ કર્યું હતું અને પોતે શ્રી કૃષ્ણને વરી ચૂકી હોઈ અખંડ સૌભાગ્યવતી હોવાની જાહેરાત કરી હતી.

“સંચયન”

ગુજરાતી શિષ્ટ ઈ-સામયિક

મિત્રો,

અમેરિકા-સ્થિત “એકત્ર” ફાઉન્ડેશન નામની અમારી વિદ્યા સાહિત્ય સંસ્થાએ શિષ્ટ સાહિત્યનાં ૧૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકો પ્રગટ કરવાની યોજના સાથે જ, “સંચયન” નામે એક ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકનો આરંભ કરવાનું નક્કી કર્યું છે – એનો પહેલો અંક “એકત્ર”ના પ્રાગટ્ય રૂપે સૌને સપ્રેમ ધરીએ છીએ.

“એકત્ર”ની પ્રવૃત્તિઓ માટે જેમ આપણા પ્રથિતયશ સર્જક-વિવેચક શ્રી સિતાંશુ યશશ્વન્દ્રનું માર્ગદર્શન મળી રહ્યું છે, એમ આ “સંચયન” સામયિકનું સંપાદન આપણા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચક-સંપાદક શ્રી રમણ સોની કરી રહ્યા છે. સાંપ્રત સાહિત્ય-સામયિકોમાંથી

તેમજ ગ્રંથોમાંથી ઉત્તમ અને રસપ્રદ કૃતિઓનું ચયન “સંચયન” દ્વારા સુલભ થશે.

ગુજરાતી ભાષામાં વિચારપત્રો, વ્યાપક વાચનનાં તેમજ સાહિત્યનાં સામયિકો ઘણાં છે. એમાં કેટલાંક વધુ મહત્ત્વનાં છે. પરંતુ દુનિયાભરમાં પથરાયેલા ગુજરાતીઓ સુધી એ પહોંચી શકતાં નથી. અને પહોંચાડવાં અત્યંત મુશ્કેલ પણ છે. ઉપરાંત, અનેક સામયિકોમાંથી ઉત્તમ ક્યાં તે પસંદ કરવાનું ને એને મંગાવવાનું સૌ માટે અશક્ય છે. વળી, વાચનમાં રસ હોય તોપણ સમયના અભાવે, સામયિકો પૂરાં વાંચી શકતાં નથી. આ સંજોગોમાં આપણાં સામયિકોમાંથી ઉત્તમ સામગ્રીનું ચયન-સંકલન આપતા એક ઈ-ડાયજેસ્ટ દ્વારા ગુજરાત બહાર રહેતા ગુજરાતીઓને ઉત્કૃષ્ટ વાચન પહોંચાડવાનો એક સાહસિક પણ જરૂરી સંકલ્પ અમે કર્યો છે.

આપ અહીં આ link ઉપર ક્લિક કરીને ‘સંચયન’નો પહેલો અંક ખોલીને વાંચી શકશો. અનુકૂળતાએ વાંચવા આ pdf આપના કમ્પ્યૂટરમાં ડાઉનલોડ કરી રાખશો. પીડીએફ એક વખત ડાઉનલોડ કર્યા પછી ફરી ઇન્ટરનેટની જરૂર નહીં પડે અને આ પીડીએફ જ વાંચવા માટે વધુ અનુકૂળ પડશે.

ઓનલાઇન વાંચતી વખતે ઉપર જે ટુલબાર આવે છે તેનો ઉપયોગ કરીને મોકળાશથી વાંચવાની સુવિધા તમે તમારી રુચિ પ્રમાણે ઊભી કરી શકશો.

વાચકમિત્રોને પણ આ લિન્ક આગળ ફોરવર્ડ કરી ‘સંચયન’ વહેંચી શકાશે :

issuu.com/ekatra/docs/sanchayan 1?e=4805530/4445157

અમારી વેબ-સાઇટ <http://www.ekatramagazines.com> ઉપરથી પણ એ જોઈ શકાશે. જે મિત્રો પોતાના email ID મોકલી આપશે એમને અમે વ્યક્તિગત પણ મોકલીશું. તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો જરૂરથી જણાવશો.

અતુલ રાવલ, પ્રકાશક-સંચયન એકત્ર ફાઉન્ડેશન

email : atulraval@ekatrafoundation.org

<http://www.ekatrafoundation.org>

અભિનંદન

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા તા. ૨૪-૮-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ વાગ્યે રામા વાટુમલ હોલ, કે. સી. કોલેજ, ચર્ચગેટ, મુંબઈમાં ‘વીર નર્મદ પારિતોષિક-૨૦૧૩’ શ્રી ગુણવંત શાહને અર્પણ કરવામાં આવ્યું અને ‘જીવન ગૌરવ પારિતોષિક-૨૦૧૩, ડૉ. દિલીપ ઝવેરીને આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી ગુણવંત શાહ અને દિલીપ ઝવેરીને હાર્દિક અભિનંદન.